ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 26 (2004)

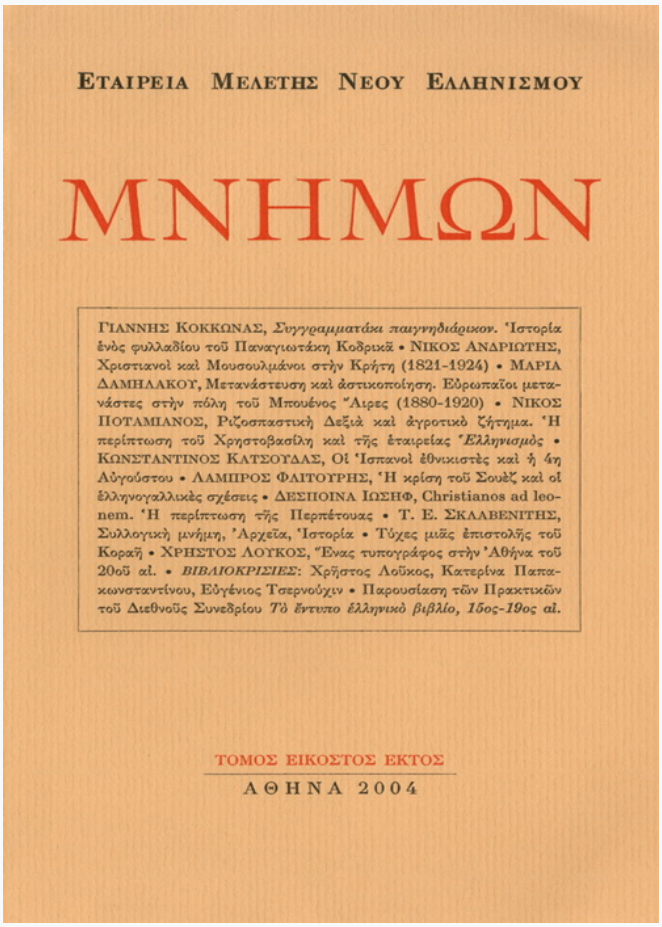

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, 1821-1924. ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ ΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ

doi: 10.12681/mnimon.834

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ Ν. (2004). ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, 1821-1924. ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ ΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ. *Μνήμων*, *26*, 63–94. https://doi.org/10.12681/mnimon.834

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 20/04/2024 11:49:45

ΝΙΚΟΣ ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ 1821-1924

ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΣΥΝΕΧΟΥΣ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗΣ ΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΧΗΣ

«... σταυρός και μισοφέγγαρο κολλημένα, και πότε ομονοούσαν και καλοπορεύονταν, πότε τους έπιανε το κρητικό μπουρίνι, που λένε, ένα είδος λύσσα, και χιμούσαν, και κάρφωναν τα δόντια τους ο ένας στο σβέρκο του άλλου και τού κοβαν μια μπουκιά κρέας και τό τρωγαν».

Ν. Καζαντζάκης, *Ο Καπετάν Μιχάλης*, σ. 164

Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης

Η μουσουλμανική παρουσία στην Κρήτη καθιερώθηκε κατά κύριο λόγο με εξισλαμισμούς του γηγενούς πληθυσμού. Λίγοι ήταν οι Μουσουλμάνοι από άλλες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη μετά την κατάληψή της το 1669, κυρίως αξιωματούχοι, διοικητικοί υπάλληλοι ή αυτοκρατορικοί γενίτσαροι. Οι εξισλαμισμοί, με βάση τις διαθέσιμες πηγές, ξεκίνησαν ήδη από τα πρώτα χρόνια του Κρητικού Πολέμου (1645-1669), έλαβαν μεγάλη έκταση κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης του νησιού και συνεχίστηκαν μέχρι και την έναρξη της επανάστασης του 1821. Ο μεγάλος αριθμός εξισλαμισθέντων, σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, αποδόθηκε στη μεγάλη διάρκεια του πολέμου για την κατάκτηση της Κρήτης και την αναστάτωση που αυτός επέφερε, καθώς και στη δυνατότητα ένταξης στο σώμα των γενιτσάρων.[1] Άλλο τρόπο αύξησης του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης αποτέλεσαν οι επιγαμίες.

Το κείμενο αποτελεί επεξεργασία της ανακοίνωσης του συγγραφέα στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, στις 10 Απριλίου 2002.

1. M. Greene, *A shared world. Christians and Muslims in the early modern Mediterranean*, Πρίνστον - Νιου Τζέρσεϋ 2000 (ιδιαίτερα σ. 78-109). Βλ. επίσης Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1899)*, Ρέθυμνο 1997, σ. 33-39.

Εκτός από τους εξισλαμισμένους Χριστιανούς και τους λίγους Μουσουλμάνους οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί από άλλες περιοχές το πρώτο διάστημα μετά την κατάκτηση, στην Κρήτη αναφέρονται και άλλες ομάδες Μουσουλμάνων. Κατά το 18ο αι. απαντούν Αιθίοπες στις πόλεις του νησιού. Σημαντικός αριθμός Αράβων από την Αίγυπτο και τη Βεγγάζη, όπως και «Αιθιόπων»,[2] εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη στο διάστημα που ακολούθησε μετά το τέλος της επανάστασης του 1821-1830. Οι περισσότεροι από αυτούς κατοικούσαν στις τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού και κυρίως στα Χανιά.[3] Έχει διατυπωθεί μάλιστα η άποψη ότι οι εποικισμοί αυτοί υπηρετούσαν σχέδιο αλλοίωσης της πληθυσμιακής αναλογίας μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων της Κρήτης.[4] Μετανάστες από τη Βεγγάζη κατέφυγαν επίσης στην Κρήτη κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. εξαιτίας του λιμού που επικρατούσε στην πατρίδα τους.[5]

Ήδη από το 18ο αι., κυρίως όμως σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. και αργότερα, ως την αναχώρησή τους από το νησί, κοινή ήταν η διαπίστωση ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης προέρχονταν από εξισλαμισμούς και δεν διέφεραν από τους Χριστιανούς συντοπίτες τους.[6] Ακόμη και σε περιόδους πολεμικών αναμετρήσεων, όπως για παράδειγμα στην αρχή της επανάστασης του 1866-1869, αναφέρεται ότι «οι Οθωμανοί της Κρήτης κατ' ουδέν διαφέρουσι

2. Ο γιατρός Ι. Χατζιδάκης που επισκέφθηκε την Κρήτη μετά την επανάσταση του 1866-1869 γράφει ότι στους δρόμους της αγοράς του Ηρακλείου κυκλοφορούσαν «Αιθίοπες αμφοτέρων των φύλων». Ι. Χατζιδάκης, *Περιήγησις εις Κρήτην*, Ερμούπολη 1881, σ. 6.

3. T. Spratt, *Travels and researches in Crete*, τ. 2, Λονδίνο 1865, σ. 142-143. G. Perrot, *L'île de Crète. Souvenirs de voyage*, Παρίσι 1867, σ. 37-38. V. Bérard, *Les affaires de Crète*, Παρίσι 1898, σ. 90-91. Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *Ελληνικός αλυτρωτισμός και οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης 1868-1877*, Αθήνα 1988, σ. 51. Μ. Πεπονάκης, *ό.π.*, σ. 134-135.

4. Β. Ψιλάκης, *Ιστορία της Κρήτης από της απωτάτης αρχαιότητος μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. 3, Χανιά 1910, σ. 1212-1213. Ν. Τωμαδάκης, «Συμβολή εις την μελέτην των σλαβικών, αρμενικών και τουρκικών εποικήσεων εν Κρήτη», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1939) 18-19.

5. Στο Ηράκλειο βρίσκονταν «138 ψυχαί». Η επί τη συντηρήσει των εκ Βεγγάζης προσφύγων συσταθείσα επιτροπή προς τον υποπρόξενο της Ρωσίας, [1892]. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης (ΙΜΚ), Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, φάκ. 29α, έγγρ. 1.

6. Σχεδόν το σύνολο των ξένων περιηγητών οι οποίοι επισκέφτηκαν το νησί το 19ο αι. θεωρούσε ότι ήταν δύσκολη η διάκριση μεταξύ των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων της Κρήτης: J.- M. Tancoigne, F. Sieber, R. Madden, R. Pashley, T. Spratt, G. Perrot, J. Ballot, V. Simonelli, H.- F. Tozer, P. Combes, V. Bérard, Au. Trevor-Battye, J. Morrit of Rokeby, N. Elliadi. Το ίδιο πίστευαν και πολλοί Έλληνες συγγραφείς, όπως οι Ι. Χατζιδάκης, Ευ. Νικολαΐδης, Ν. Καλομενόπουλος, Ν. Σταυράκης, Ι. Κονδυλάκης κ.ά. Ιδιαίτερη εντύπωση προξενούσε το γεγονός ότι λίγοι ήταν οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης που μιλούσαν την τουρκική γλώσσα και ότι έπιναν κρασί.

των Χριστιανών ειμή μόνον κατά το θρήσκευμα και το εθνικόν αίσθημα, ειδεμή γλώσσα, ήθη, έθιμα, χαρακτήρ είναι ο αυτός».[7] Την ίδια άποψη είχαν και οι πολιτικοί αρχηγοί των χριστιανικών παρατάξεων στην Κρητική Βουλή κατά την περίοδο της Αυτονομίας,[8] την οποία όμως δεν φαίνεται να συμμερίζονταν η πλειονότητα των Χριστιανών, ένα μεγάλο μέρος των αντιπροσώπων τους στη Βουλή και ορισμένοι κρατικοί λειτουργοί.

Το μεγαλύτερο μέρος των Τουρκοκρητικών, όπως επικράτησε να αποκαλούνται από τα τέλη του 19ου αι. οι Μουσουλμάνοι του νησιού, κυρίως όσοι το εγκατέλειψαν με βάση τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάνης, θεωρούσαν πατρίδα τους την Κρήτη.[9] Ακόμη και σήμερα πολλοί Τουρκοκρητικοί δεύτερης και τρίτης γενιάς, οι οποίοι ζουν στη Σμύρνη, το Αϊβαλί, την Κωνσταντινούπολη και αλλού, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την κρητική διάλεκτο[10] και να νοσταλγούν την «κρητική πατρίδα».

Οι εξεγέρσεις των Χριστιανών

Στην αρχή της επανάστασης, το 1821-1822, οι επαναστατημένοι Χριστιανοί είχαν επιτυχίες, σύντομα όμως η συντονισμένη δράση των τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων οδήγησε στην κατάπνιξη της επανάστασης την άνοιξη του 1824. Από

---

7. Ο πρόξενος της Ελλάδας στην Κρήτη προς τον υπουργό των Εξωτερικών Επαμεινώνδα Δεληγεώργη, Χανιά 16 Ιουλίου 1866. Ε. Πρεβελάκης - Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη (επιμ.), *Η Κρητική Επανάστασις 1866-1869. Εκθέσεις προξένων της Ελλάδος*, τεύχ. Α', Αθήνα 1967, σ. 50.

8. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος σχετικά με την προέλευση των Μουσουλμάνων της Κρήτης πίστευε ότι «παρά το εν μικρά σχετικώς αναλογία αναμεμιγμένον μετά του Κρητικού αίματος Τουρκικόν αίμα, ο πληθυσμός της Κρήτης, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών πεποιθήσεων, [...] είναι γνησίως Κρητικός πληθυσμός» και είχε «ακράδαντον την πεποίθησιν, ότι όλοι είμεθα Κρήτες και επομένως ότι όλοι φυλετικώς —καίτοι αναγνωρίζω την έγχυσιν και Τουρκικού αίματος εις τας φλέβας, εν σμικρά όμως αναλογία, όλοι [...] ανήκομεν εις την Ελληνικήν φυλήν» και ότι «οι Μουσουλμάνοι συμπολίται μας παρά τας αντιθέσεις [...] και τας θρησκευτικάς και τας εθνικάς [...] είναι γνησιώτεροι αντιπρόσωποι της Ελληνικής φυλής από πολλούς εκ των κατοίκων της Στερεάς Ελλάδος καί τινας εκ των Νήσων». Συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1906. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Β' Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, τεύχ. Δ', Χανιά 1912, σ. 778-779. Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, επικεφαλής της αντίπαλης παράταξης, με αφορμή την άρνηση των Μουσουλμάνων πληρεξουσίων να ορκιστούν στο «ενωτικό» καθεστώς, τόνισε ότι οι Μουσουλμάνοι «είναι σαρξ εν τη σαρκί της Κρήτης». Συνεδρίαση της 6ης Μαΐου 1910. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη της Α' Συνόδου του 1910*, Χανιά 1912, σ. 82.

9. Αυτό συνάγεται κυρίως από προφορικές μαρτυρίες.

10. Ο Μενέλαος Παρλαμάς σε ημερήσια εκδρομή στον Τσεσμέ εντυπωσιάστηκε με τη γλώσσα που μιλούσαν Τουρκοκρητικοί οι οποίοι κατάγονταν από την επαρχία Πεδιάδας. Μ. Παρλαμάς, «Αναζητώντας τη χαμένη γλώσσα», *Χιόνη* 75 (Μάιος 1998) 6-9.

τα τέλη του 1827 έως και το 1829 η επανάσταση συνεχίστηκε σε όλο το νησί. Το γεγονός ότι η Κρήτη δεν συμπεριλήφθηκε στα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έφερε αναπόφευκτα το τέλος της επανάστασης στα μέσα του 1830.

Βιαιοπραγίες και καταστροφές σημειώθηκαν σε πολλές περιοχές και κάποιοι οικισμοί εγκαταλείφθηκαν.[11] Η επανάσταση του 1821-1830 είχε σοβαρές επιπτώσεις στον πληθυσμό της Κρήτης. Εκτός από τις απώλειες στα πεδία των μαχών, σημειώθηκαν απώλειες και μεταξύ των αμάχων, ιδιαίτερα από την πλευρά των Χριστιανών.[12] Στις απώλειες του χριστιανικού στοιχείου θα πρέπει να συναριθμηθούν και αιχμάλωτοι οι οποίοι πουλήθηκαν ως σκλάβοι. Στη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού συνέβαλε κυρίως η αποδημία μεγάλου αριθμού Χριστιανών οι οποίοι είχαν συμμετάσχει στην επανάσταση, καθώς και των οικογενειών τους, προς την Πελοπόννησο και τα νησιά του Αιγαίου. Ο «Κώδικας των θυσιών» αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για να προσεγγίσουμε το ύψος των απωλειών κατά την επανάσταση αυτή: αναφέρει ονομαστικά τους Χριστιανούς κατά οικισμό, των οποίων οι περιουσίες δημεύτηκαν από τις οθωμανικές Αρχές, και την τύχη την οποία είχαν, δηλαδή αν πέθαναν, σκοτώθηκαν, αιχμαλωτίστηκαν, εγκατέλειψαν τις εστίες τους ή αγνοούνταν.[13] Για την αποτίμηση των απωλειών της επανάστασης του 1821 μπορεί να χρησιμοποιηθεί επίσης η καταγραφή του πληθυσμού τριών επαρχιών της διοίκησης Ηρακλείου πριν από το 1821 και το 1832 από τον Μ. Χουρμούζη Βυζάντιο.[14] Περισσότεροι από τους μισούς κατοίκους των τριών αυτών επαρχιών (το 56,5 %) δεν βρίσκονταν στις εστίες τους δύο χρόνια μετά το τέλος της επανάστασης. Αξιοσημείωτο είναι ότι ποσοστιαία οι απώλειες ήταν ισοδύναμες για τους Χρι-

11. Εκτός από τις επιχειρήσεις του τουρκικού στρατού, η ύπαιθρος, κυρίως στην περιφέρεια των μεγάλων πόλεων, υπέφερε και από τις επιδρομές των έγκλειστων στις πόλεις Μουσουλμάνων. Περιορισμένες βιαιοπραγίες σημειώθηκαν στην ύπαιθρο και από την πλευρά των Χριστιανών. Βλ. ενδεικτικά R. Pashley, *Travels in Crete*, τ. 1, Λονδίνο 1837, σ. 67 και 80.

12. Οι κυριότερες σφαγές Χριστιανών σημειώθηκαν τον Ιούνιο του 1821 στο Ηράκλειο, τα Χανιά και την περιοχή της Σητείας, το Φεβρουάριο του 1823 στο σπήλαιο της Μιλάτου και το καλοκαίρι του 1828 στο Ηράκλειο.

13. Σε ένα σύνολο 4.429 Χριστιανών οι 1.353 πέθαναν (30,5%), οι 1.208 σκοτώθηκαν (27,3%), οι 1.141 έφυγαν από τον τόπο τους (25,8%), οι 320 αιχμαλωτίστηκαν (7,2%) και οι 407 αγνοούνταν (9,2%). Προφανώς οι απώλειες μεταξύ των Χριστιανών υπήρξαν μεγαλύτερες, καθώς στους παραπάνω δεν συμπεριλαμβάνονται αυτοί που δεν διέθεταν περιουσία ή ακόμη και αυτοί των οποίων δεν δημεύτηκε η περιουσία. Β. Δημητριάδης - Διονυσία Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των θυσιών. Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των Χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηράκλειο 2003.

14. Μ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, *Κρητικά*, Αθήνα 1842.

στιανούς και τους Μουσουλμάνους.[15] Ακόμη και αν δεχτούμε ότι οι τρεις αυτές επαρχίες δοκιμάστηκαν περισσότερο από άλλες, οι απώλειες φαίνονται τεράστιες.[16] Η επανάσταση του 1821-1830 δεν έφερε την ελευθερία για τους Χριστιανούς της Κρήτης, με το τέλος της όμως η θέση τους βελτιώθηκε, καθώς η Κρήτη περιήλθε στην αιγυπτιακή εξουσία μέχρι το 1840. Η αιγυπτιακή διοίκηση προσπάθησε να εδραιώσει κλίμα ασφάλειας και ισονομίας για τα δύο στοιχεία του νησιού, τα οποία είχαν βρεθεί αντιμέτωπα επί μία δεκαετία.

Στη συνέχεια θα σημειωθούν νέα επαναστατικά κινήματα, ένα περίπου κάθε δεκαετία μέχρι το τέλος του 19ου αι. Πέρα από τις βλέψεις των Χριστιανών για ένωση με το ελληνικό βασίλειο, το κρητικό ζήτημα προσδιορίστηκε και από την έντονη διαπλοκή του με το Ανατολικό ζήτημα, το οποίο κυριάρχησε στην ευρωπαϊκή διπλωματία κατά το 19ο αι. Συχνά οι εξεγέρσεις των Χριστιανών σχετίζονταν με κρίσεις του Ανατολικού ζητήματος. Το ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών δυνάμεων για την Κρήτη ήταν σταθερό σε όλη τη διάρκεια του 19ου αι. και εκφράστηκε τόσο με την επιδίωξή τους για οικονομική διείσδυση όσο και με την επιθυμία προσάρτησης, ή έστω ελέγχου, του νησιού με την επιβολή ενός καθεστώτος αυτονομίας υπό την επιρροή τους. Στην προσπάθειά τους αυτή οι Μεγάλες Δυνάμεις, κυρίως η Αγγλία, προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τις εθνικές βλέψεις πρώτα των Χριστιανών και προς τα τέλη του 19ου αι. και των Μουσουλμάνων, προκειμένου να εδραιώσουν την επιρροή τους.

Η ζωή των υπόδουλων Χριστιανών βελτιώθηκε με την εφαρμογή του Χάττι Σερίφ το 1839 και κυρίως του Χάττι Χουμαγιούν το 1856, κανονισμών οι οποίοι διεύρυναν και κατοχύρωναν τα δικαιώματα των μη Μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια τέθηκαν σε ισχύ νέοι τοπικού χαρακτήρα κανονισμοί, αποτέλεσμα παραχωρήσεων της Υψηλής Πύλης προς τους εξεγερμένους Χριστιανούς. Τέτοιοι ήταν το φιρμάνι του 1858, το οποίο καθιέρωνε, εκτός των άλλων, το θεσμό των δημογεροντιών και το δικαίωμα οπλοφορίας για τους Χριστιανούς, ο Οργανικός Νόμος το 1868, ο οποίος παρείχε μία πιο οργανωμένη μορφή αυτοδιοίκησης και τέλος η Σύμβαση της Χαλέπας το 1878, η οποία επέκτεινε ορισμένα από τα ήδη παραχωρηθέντα προνόμια. Συχνά, τα προνόμια αυτά παραβιάζονταν ή και ανακαλούνταν, ενώ οι τεταμένες σχέσεις μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων διαταράσσονταν με κάθε αφορμή.

---

15. Εκτός των άλλων, οι απώλειες των Μουσουλμάνων οφείλονται και στην επιδημία πανώλης, η οποία μεταδόθηκε το 1822 από τα αιγυπτιακά στρατεύματα, διήρκεσε μέχρι το 1826 και είχε ως κύριο χώρο δράσης τις πόλεις του νησιού, όπου βρίσκονταν συνωστισμένοι και πολλοί Μουσουλμάνοι κάτοικοι της υπαίθρου.

16. Λέγοντας απώλειες εννοούμε όχι μόνο απώλειες ζωής, αλλά και αιχμαλωσία ή μετανάστευση εκτός Κρήτης για τους Χριστιανούς και μετοικεσία σε άλλο μέρος του νησιού για τους Μουσουλμάνους.

Μετά από δύο περιορισμένες τοπικά και χρονικά εξεγέρσεις, το 1841 και το 1858, η επόμενη μετά το 1830 σημαντική επανάσταση στην Κρήτη ήταν αυτή του 1866-1869. Από αυτή την επανάσταση θα ενισχυθεί ο εθνικός χαρακτήρας που θα προσδώσουν στις εξεγέρσεις τους οι Χριστιανοί, ενώ θα γίνει πιο ενεργητική η συμμετοχή των Μουσουλμάνων του νησιού στις πολεμικές επιχειρήσεις. Το χάσμα μεταξύ των δύο κοινοτήτων θα βαθύνει και η σύγκρουση θα πάρει και θρησκευτική διάσταση με πράξεις ιεροσυλίας εκατέρωθεν. Η επανάσταση ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1866, στο τέλος του έτους γνώρισε κάμψη, στις αρχές του 1867 σημειώθηκε μία πρόσκαιρη αναζωπύρωση, για να ακολουθήσει και πάλι ύφεση. Αν και η επανάσταση διατηρήθηκε, έστω και με μειωμένη ένταση, στις ανατολικές επαρχίες ολόκληρο το 1868, με το τέλος του έτους αυτού είχε ουσιαστικά εκπνεύσει. Τον Ιανουάριο του 1869 η επανάσταση τερματίστηκε οριστικά, αφήνοντας περισσότερες υλικές ζημιές από ανθρώπινες απώλειες. Από μία πηγή η οποία χρονολογείται στα μέσα περίπου της επανάστασης, τον Αύγουστο του 1867 (στην περίοδο αυτή έλαβαν χώρα οι περισσότερες πολεμικές επιχειρήσεις), και αναφέρεται μόνο στην ανατολική Κρήτη, προκύπτει ότι οι απώλειες ζωής από την πλευρά των Χριστιανών ήταν περιορισμένες.[17] Κατά τη διάρκεια και αυτής της επανάστασης ένας μεγάλος αριθμός Χριστιανών, στην πλειονότητά τους γυναίκες και ανήλικα παιδιά, κατέφυγαν στην ελληνική επικράτεια. Το ίδιο περίπου θα επαναληφθεί και στις επόμενες επαναστάσεις (1878, 1889 και 1895-1898): σποραδικές πράξεις βίας κατά Χριστιανών σε γειτονικούς στις πόλεις οικισμούς ή σε συνοικίες των τριών σημαντικότερων αστικών κέντρων (Χανιά, Ρέθυμνο και Ηράκλειο) και κατά Μουσουλμάνων σε οικισμούς που απείχαν αρκετά από τις πόλεις. Οι Μουσουλμάνοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο για να εγκατασταθούν στα φρούρια και στις πόλεις ή τα περίχωρά τους, ενώ οι Χριστιανοί αναχωρούσαν από τις πόλεις είτε για την ύπαιθρο είτε για την Ελλάδα. Η επανάσταση του 1878 συνδέεται με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος είχε ξεκινήσει τον προηγούμενο χρόνο, διήρκεσε πολύ λίγο και δεν είχε ιδιαίτερες επιπτώσεις.

Η επανάσταση του 1889, αν και ήταν επίσης βραχύβια, αποτέλεσε σημαντική τομή ως προς την παραμονή των Μουσουλμάνων στην ύπαιθρο. Φαινομενικά το σκηνικό ήταν παρόμοιο με αυτό των προηγούμενων εξεγέρσεων: εκατέρωθεν πράξεις βίας, αναχώρηση της πλειονότητας των Χριστιανών από τις πόλεις και αναζήτηση καταφυγίου σε οχυρά για τους Μουσουλμάνους. Καινούργιο στοιχείο αποτέλεσε το γεγονός ότι οι Χριστιανοί της υπαίθρου ήταν τώρα πιο αποφασισμένοι να αποτρέψουν την επανεγκατάσταση των Μουσουλμάνων στις εστίες τους. Οι διαθέσεις τους φάνηκαν από την αρχή, όταν «Χρι-

17. Κ. Τσατσαρωνάκη, «Μία έκθεσις ωμοτήτων του 1866», *Κρητικά Χρονικά* 8 (1954) 7-43.

στιανοί τινές διήρπασαν ως μη ώφειλον τας οικίας πολλών Οθωμανών και εκακοποίησαν αυτούς».[18] Αυτή τη φορά θέατρο των επιχειρήσεων ήταν η περιφέρεια του Ηρακλείου, η οποία υπέστη και τις μεγαλύτερες καταστροφές, από τις εκατέρωθεν βιαιοπραγίες.[19] Για την επανάσταση αυτή διαθέτουμε πληρέστερα στοιχεία σχετικά με τις ανθρώπινες απώλειες και τις καταστροφές που έγιναν σε κτίρια και καλλιέργειες από τρεις πηγές. Η πρώτη πηγή προέρχεται από το ρωσικό υποπροξενείο Ηρακλείου και αναφέρεται στις κλοπές και καταστροφές που σημειώθηκαν κατά οικισμό σε μουσουλμανικές και χριστιανικές ιδιοκτησίες στη διοίκηση Ηρακλείου.[20] Οι μεγαλύτερες καταστροφές[21] αφορούσαν μουσουλμανικές ιδιοκτησίες στις επαρχίες Πεδιάδας, Μονοφατσίου, Καινουργίου και Μαλεβιζίου.[22] Η δεύτερη πηγή είναι μία προπαγανδιστική διακήρυξη των Χριστιανών προς τους Ευρωπαίους,[23] η οποία περιγράφει λεπτομερώς και κατά χωριό όλες τις βιαιοπραγίες των ντόπιων Μουσουλμάνων και του τουρκικού στρατού.[24] Αναφέρονται ελάχιστοι φόνοι: 16 στα Χανιά και 12

---

18. Ι. Μιτσοτάκης προς πρόξενο, Ηράκλειο 15/27 Ιουλίου. ΙΜΚ, Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, φάκ. 26β, έγγρ. 21-21α.

19. Σύμφωνα με στοιχεία του προξένου της Αγγλίας στα Χανιά, στις τέσσερις επαρχίες του Ηρακλείου καταστράφηκαν 4.209 μουσουλμανικές οικίες και 1.444 χριστιανικές έναντι 1.823 μουσουλμανικών και 995 χριστιανικών στα Χανιά και 374 μουσουλμανικών και 17 χριστιανικών στο Ρέθυμνο. Biliotti προς μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά 28 Νοεμβρίου. *Turkey No 2 (1890). Further correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 131.

20. ΙΜΚ, Αρχείο Ι. Μιτσοτάκη, φάκ. 26β, έγγρ. 84-89.

21. Οι συνηθέστερες πράξεις ήταν πυρπόληση οικιών, αφαίρεση της στέγης από κτίσματα και καταστροφές σε αγροτικές καλλιέργειες.

22. Οι συχνές καταστροφές οικημάτων και αγροτικών καλλιεργειών από την επανάσταση του 1866-1869 και εξής θα αποτελέσουν ανασταλτικό παράγοντα σε κάθε μορφής ανάπτυξη. Ο V. Simonelli που περιηγήθηκε την Κρήτη το 1893 γράφει χαρακτηριστικά: «Στην Κρήτη δεν κατοικεί κανείς, αλλά [...] καταυλίζεται. Ανάμεσα σε δύο πολέμους δεν υπάρχει ο χρόνος και για το γιάτρεμα των πληγών και για το ακόνισμα των μαχαιριών. Πώς να τους έλθει η διάθεση να φυτέψουνε μια ελιά, όταν ξέρουν πως θα τους την κόψουν οι Τούρκοι, αν είναι Χριστιανοί, ή οι Χριστιανοί, αν είναι Τούρκοι; Και πώς να βάλουν μπροστά το χτίσιμο ενός σπιτιού, λιγότερο πρωτόγονου από τα συνηθισμένα, όταν είναι βέβαιο πως αυτό θα αποτελέσει έναν ακόμα πειρασμό για τους καταστροφείς; [...] Ο φόβος [...] παραλύει κάθε δραστηριότητα και εμποδίζει κάθε διάθεση για οικογενειακή προκοπή, με αποτέλεσμα η οικονομική κατάσταση των Κρητικών να παραμένει αυτή που ήταν και στην αρχή του αιώνα». V. Simonelli, *Κρήτη 1893. Οι περιηγητικές αναμνήσεις*, μτφρ. Ι. Φουντουλάκη, Ρέθυμνο 1996, σ. 50-51.

23. «Appel des Crétois aux peuples civilisés du monde». ΓΑΚ, Συλλογή Δουρούτη, Κ19, έγγρ. 1. Δυστυχώς το έγγραφο είναι κολοβό, σταματά στην αρχή της διήγησης των συμβάντων του τμήματος Ηρακλείου. Περιέχει σε 15 αριθμημένα φύλλα μόνο όσα συνέβησαν στα τμήματα Χανίων και Ρεθύμνου.

24. Εκτός από τις καταστροφές και τις λεηλασίες, καταγράφονται οι δηώσεις εκ-

στο Ρέθυμνο. Η τρίτη πηγή που διαθέτουμε είναι μία συστηματική καταγραφή των ζημιών και των θανάτων και στις τρεις διοικήσεις της Κρήτης και προέρχεται από το αγγλικό προξενείο Χανίων.[25] Ως προς τα κατεστραμμένα οικοδομήματα (σπίτια, τζαμιά/εκκλησίες, σχολεία) από την έκθεση του Άγγλου πρόξενου παρατηρούμε για τις τέσσερις επαρχίες που δοκιμάστηκαν περισσότερο, οι οποίες ήταν οι ίδιες με αυτές της πρώτης πηγής που αναφέραμε παραπάνω (επαρχίες Πεδιάδας, Μονοφατσίου, Καινουργίου και Μαλεβιζίου), ότι τα κατεστραμμένα μουσουλμανικά σπίτια ήταν τριπλάσια περίπου από τα χριστιανικά, ενώ ένα μεγάλο μέρος των μουσουλμανικών τεμενών στις επαρχίες αυτές καταστράφηκε. Ως προς τα θύματα της επανάστασης, η ίδια έκθεση αναφέρει 92 νεκρούς, 50 Χριστιανούς και 42 Μουσουλμάνους. Ο αριθμός των θυμάτων τον οποίο δίνουν και οι δύο τελευταίες πηγές είναι πολύ χαμηλός για μία επανάσταση, έστω και αν αυτή διήρκεσε λίγους μήνες.[26]

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της επανάστασης υπήρξε η δυσχερής θέση στην οποία περιήλθαν οι Μουσουλμάνοι των απομακρυσμένων από τις πόλεις οικισμών. Αν και πολλοί επέστρεψαν στις εστίες τους και δέχτηκαν χρηματική βοήθεια, όπως άλλωστε και οι Χριστιανοί, για την ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων σπιτιών τους,[27] η θέση τους παρέμεινε επισφαλής μέχρι την επόμενη επαναστατική περίοδο, αυτή του 1895-1898, οπόταν και δέχθηκαν το τελειωτικό κτύπημα. Πολλοί προτίμησαν να αναχωρήσουν για άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή να παραμείνουν στις οχυρωμένες πόλεις. Ένα χρόνο νωρίτερα, το Φεβρουάριο του 1888, ο πρόξενος της Αγγλίας στα Χανιά Biliotti, παρατηρώντας την ένταση η οποία υπήρχε στις σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων, έγραψε στον προϊστάμενό του, μαρκήσιο του Salisbury ότι σε περίπτωση επεισοδίων που θα ξεκινούσαν οι Μουσουλμάνοι των πόλεων, οι ομόθρησκοί τους στην ύπαιθρο θα εξοντώνονταν ολοκληρωτικά, καταλήγοντας: «in my opinion Musulmans and not Christians are in danger».[28]

κλησιών και τάφων, οι ξυλοδαρμοί και άλλα βασανιστήρια, οι συλλήψεις, οι βιασμοί και οι απόπειρες βιασμού.

25. Biliotti προς μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά 28 Νοεμβρίου. *Turkey No 2 (1890)*, ό.π., σ. 128-131.

26. Τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για φόνους στην Κρήτη σε ειρηνική περίοδο προέρχονται από μελέτη του αντιεισαγγελέα Εφετών Κρήτης Νικολάου Παπαδάκη για το έτος 1887. Σύμφωνα με αυτή οι ανθρωποκτονίες ανέρχονταν σε 98, ενώ οι απόπειρες ανθρωποκτονιών σε 484. Ήταν δηλαδή περισσότερες από τα θύματα της επανάστασης δύο χρόνια μετά. Βλ. Ν. Παπαδάκης, *Στατιστική των εν απάση τη Κρήτη κατά το έτος 1887 διαπραχθέντων κακουργημάτων και πλημμελημάτων*, Χανιά 1888.

27. Biliotti προς μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά 9 Σεπτεμβρίου 1889. *Turkey No 2 (1890)*, ό.π., σ. 24-25.

28. Biliotti προς μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά 5 Φεβρουαρίου 1888. *Turkey No 2 (1889). Correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 3.

Αρκετοί Μουσουλμάνοι βλέποντας ότι η θέση τους αποδυναμωνόταν μέρα με τη μέρα οργανώθηκαν σε θρησκευτικές εταιρείες και οργανώσεις εμπνεόμενες από πανισλαμιστικά ιδεώδη. Οι δυνατότητες δράσης τους περιορίζονταν στις πόλεις και ως μοχλό πίεσης χρησιμοποιούσαν το μουσουλμανικό υποπρολεταριάτο των κρητικών πόλεων, το οποίο αποτελείτο από Βεγγάζιους μετανάστες στην Κρήτη (κατοικούσαν σε ιδιαίτερες γειτονιές στα Χανιά και το Ηράκλειο) και από φτωχούς Μουσουλμάνους της υπαίθρου, οι οποίοι είχαν καταφύγει στις πόλεις εργαζόμενοι κυρίως ως λεμβούχοι και αχθοφόροι. Είναι αυτοί που δημιουργούσαν σε κάθε ευκαιρία ταραχές στις πόλεις, επιδίδονταν σε βίαιες πράξεις κατά Χριστιανών και δεν φοβόντουσαν ακόμη και να εκφράσουν την αντίθεσή τους σε προσπάθειες των οθωμανικών Αρχών να κατευνάσουν τα οξυμμένα πνεύματα.[29] Από τη λήξη της επανάστασης του 1889 έως την έναρξη της επαναστατικής περιόδου 1895-1898 σημειώνονταν αδιάλειπτα βιαιοπραγίες μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Η τελευταία αυτή επανάσταση προκάλεσε την εμπλοκή της Ελλάδας και των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη. Ύστερα από την άρνηση της Ελλάδας να ανακαλέσει το στρατό και το στόλο της από την Κρήτη και με αφορμή την αποστολή άτακτων σωμάτων στη Μακεδονία, η Τουρκία της κήρυξε στις 5 Απριλίου του 1897 τον πόλεμο. Αυτός τερματίστηκε ένα μήνα αργότερα με ήττα της Ελλάδας και την ανάκληση των ελληνικών στρατευμάτων από την Κρήτη. Η Κρήτη χωρίστηκε σε τομείς υπό την ευθύνη των στρατιωτικών σωμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων.

Κατά την περίοδο αυτή, 1895-1898, μπορεί το κέντρο των πολιτικών εξελίξεων να βρισκόταν στην πόλη των Χανίων, γύρω από την οποία διαδραματίστηκαν και σημαντικά πολεμικά γεγονότα μεταξύ Τούρκων, Ελλήνων και Ευρωπαίων, το μεγαλύτερο όμως μέρος των απωλειών μεταξύ των αμάχων και κυρίως των υλικών ζημιών εντοπίζεται στην ανατολική Κρήτη. Ο συστηματικός χαρακτήρας των καταστροφών σπιτιών και καλλιεργειών, κυρίως στην περιφέρεια του Ηρακλείου, αλλά και στη μέχρι τότε απρόσβλητη από παρόμοιες ενέργειες Σητεία, θα οδηγήσει στην εκδίωξη των Μουσουλμάνων από την ύπαιθρο. Το καλοκαίρι του 1896 σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια στην ύπαιθρο της διοίκησης Ηρακλείου. Έξι μήνες αργότερα έλαβε χώρα και η μαζική σφαγή Μουσουλμάνων στην επαρχία της Σητείας. Οι Χριστιανοί της περιοχής είχαν προετοιμαστεί με τη βοήθεια ενόπλων από την ορεινή Κριτσά για να αντι-

29. Τον Ιούλιο του 1896, ενώ οι Χριστιανοί λεηλατούσαν τις μουσουλμανικές περιουσίες στη Μεσαρά, ο μουσουλμανικός όχλος στην πόλη του Ηρακλείου δυσαρεστημένος με τον διοικητή Χασάν πασά «διότι θεωρείται υπ' αυτών μεροληπτών υπέρ των Χριστιανών» του επιτέθηκε τραυματίζοντάς τον. Γ. Μιτσοτάκης προς Δεμερίκ, Ηράκλειο 26 Ιουλίου 1896. ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 1β, έγγρ. 183.

μετωπίσουν ενδεχόμενες κινήσεις των Μουσουλμάνων.[30] Οι Χριστιανοί απέκλεισαν τα μουσουλμανικά χωριά και μία τυχαία σύγκρουση στο Παληοπέτσι στις 27 Ιανουαρίου στάθηκε η αφορμή να ξεκινήσει η εκκαθάριση του μουσουλμανικού πληθυσμού, η οποία κράτησε περίπου μία εβδομάδα. Τα θύματα ανήλθαν περίπου σε 850 (ανάμεσά τους πολλές γυναίκες και παιδιά).[31] Τον Ιανουάριο του 1897 εκδιώχθηκαν επίσης από τις εστίες τους οι Μουσουλμάνοι της επαρχίας Σελίνου, ενώ το Μάρτιο Χριστιανοί επιτέθηκαν στην Ιεράπετρα και τη Σπιναλόγκα, όπου βρίσκονταν συγκεντρωμένοι Μουσουλμάνοι. Η δεύτερη μαζική σφαγή έλαβε χώρα στο Ηράκλειο στις 25 Αυγούστου 1898, είχε ως θύματα 300 περίπου Χριστιανούς και 17 Άγγλους στρατιώτες και αποτέλεσε τον καταλύτη για την αποχώρηση του τουρκικού στρατού.

Πέρα όμως από τις ανθρώπινες απώλειες, αυτό που χαρακτηρίζει την επαναστατική περίοδο 1895-1898 ήταν οι συστηματικές και εκτεταμένες καταστροφές σπιτιών και καλλιεργειών που ανήκαν κατά κύριο λόγο σε Μουσουλμάνους. Ήταν τόσο το μέγεθος της καταστροφής, ώστε «πριν από τον Α' Παγκόσμιο (πόλεμο) σπάνια είχαμε δει παρόμοια μανία καταστροφής».[32] Ο στόχος από την πλευρά των Χριστιανών ήταν η οριστική εκδίωξη των Μουσουλμάνων από τις εστίες τους στην ύπαιθρο. Το καλοκαίρι του 1896 τα άδεια από τους Μουσουλμάνους κατοίκους τους σπίτια σε αμιγώς μουσουλμανικούς ή μικτούς οικισμούς των επαρχιών Μονοφατσίου, Ριζού, Καινουργίου και Πυργιώτισσας της διοίκησης Ηρακλείου υπέστησαν μεγάλες καταστροφές. Σε μία μόνο ημέρα, στις 21 Αυγούστου, πυρπολήθηκαν 22 μουσουλμανικοί οικισμοί στην επαρχία Μο-

30. Ελάχιστες μέρες πριν από τα επεισόδια, στις 23.1.1897, οι πρόκριτοι της Σητείας έγραφαν προς τους προξένους: «Και ναι μεν το χριστιανικόν στοιχείον της επαρχίας μας αρκούντως ισχυρόν δύναται να προλάβη τους ανωτέρω φόβους, αλλ' η επέμβασις αύτη κατ' ανάγκην θα δημιουργήση κατάστασιν μάλλον επικίνδυνον διότι θα διαπραχθώσι φόνοι και σφαγαί άτινα αντίκεινται εις το ήμερον ήθος των Χριστιανών». ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 2α, έγγρ. 17.

31. 851 (458 άρρενες, 393 θήλεις). Biliotti προς μαρκήσιο Salisbury, Χανιά 20 Ιουλίου 1897. *Turkey No 3 (1898). Further correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 81-83. Περίπου 850. Μ. Κούνδουρος, *Ημερολόγιον. Ιστορικαί και διπλωματικαί αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική επανάστασις της Κρήτης και η αρμοστεία αυτής*, Αθήνα 1921, σ. 188-189. Περίπου 800. Ν. Παπαδάκης, *Ο Ιεροσητείας Αμβρόσιος. Απομνημονεύματα. Α' Βιογραφικά - Εκκλησιαστικά. Β' Πολιτικά - Επαναστατικά. Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν και πολιτικήν ιστορίαν Ιεραπέτρου και Σητείας*, Χανιά 1936, σ. 167. 916. Σε κατάλογο θυμάτων κατά χωριό ο οποίος βρίσκεται στα αρχεία του ρωσικού υποπροξενείου. ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 2α, έγγρ. 148. Οι τουρκικές αρχές στην αρχή έκαναν λόγο για 2.500 νεκρούς, γρήγορα όμως τους περιόρισαν στους μισούς. *Turkey No 10 (1897). Further correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 82-83. Βλ. και Ε. Αγγελάκις, *Απομνημονεύματα 1856-1906*, Αθήνα 2004, σ. 186-229.

32. Y. Chataigneau - J. Sion, «Pays balkaniques», *Géographie universelle*, επιμ. P. Vidal de la Blache - L. Gallois, τ. 7, μέρος ΙΙ, Παρίσι 1934, σ. 567.

νοφατσίου.[33] Οι κοντινότερες προς το Ηράκλειο επαρχίες Πεδιάδας, Μαλεβιζίου και Τεμένους υπέστησαν μικρότερες ζημιές. Μέχρι το Σεπτέμβριο του 1896, 105 μουσουλμανικοί οικισμοί είχαν πυρποληθεί ή με άλλο τρόπο καταστραφεί από τους Χριστιανούς στην περιφέρεια του Ηρακλείου.[34] Σε 195 οικισμούς είχαν καεί ή καταστραφεί 1.595 χριστιανικές οικίες και 5.209 μουσουλμανικές (οι 3.202 σε 91 χωριά του Μονοφατσίου).[35]

Μία από τις επιπτώσεις της δράσης των αντιμαχομένων αυτή την περίοδο ήταν και η μεγάλη αναστάτωση που επήλθε στην αγροτική παραγωγή, με σημαντικότερη τη «φρενοβλαβή δενδροφθορία», η οποία είχε μακροχρόνια επίδραση στην εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας του νησιού. Την περίοδο «των ανωμάλων εκείνων ημερών του 1896-1898», κατά την οποία Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι «είχον προσφύγη και εις την τυφλήν μωρίαν του εκκόπτειν και καίειν τα δένδρα αλλήλων», καταστράφηκε το 22,8% του συνόλου των καρποφόρων δέντρων του νομού Ηρακλείου, έναντι του 4,6% του νομού Λασιθίου και του 12,7% των νομών Χανίων, Σφακίων και Ρεθύμνου.[36] Οι επαναστατικές αρχές όχι μόνο γνώριζαν, αλλά και οργάνωναν την όλη καταστροφή των μουσουλμανικών περιουσιών.[37]

Η σύγκριση των στοιχείων των απογραφών του 1881 και 1900 μας δίνει τη δυνατότητα να αποτιμήσουμε τις επιπτώσεις της περιόδου 1889-1898 τόσο στον πληθυσμό όσο και στο οικιστικό δίκτυο. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης από το 1881 έως το 1900 μειώθηκε στο μισό, συγκεκριμένα κατά 53,7% και το ποσοστό του επί του συνολικού πληθυσμού πέρασε από το 25,9% το 1881 στο 11% το 1900. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός των τριών μεγάλων πόλεων μειώθηκε λιγότερο, μόλις κατά 13%. Το 1900 οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν ακόμη την πλειονότητα στις πόλεις του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου. Ο αγροτικός μουσουλμανικός πληθυσμός όμως γνώρισε δραματική μείωση, κατά 83,5%, και πέρασε από το 18% επί του συνολικού αγροτικού πληθυσμού

33. Λοχαγός Drury προς ναύαρχο Culme Seymour, 25 Αυγούστου 1896. *Turkey No 7 (1896). Correspondence respecting the affairs of Crete*, Λονδίνο χ.χ., σ. 352.

34. «Note des villages habités exclusivement par des Turcs et brûlés ou détruits par les insurgés Chrétiens dans les troubles de 1896 jusqu'au 15 Septembre». ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 1β, έγγρ. 285ζ.

35. «Liste par provinces des habitations chrétiennes et musulmanes brûlées ou détruites pendant les troubles de 1896». ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 1β, έγγρ. 283.

36. Α. Γιάνναρης, *Περί της καταστάσεως της εν Κρήτη γεωργίας και εμπορίας*, Χανιά 1906, σ. 11-13.

37. Μ. Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897-1899», *Κρητολογικά Γράμματα* 14 (1998), σ. 249-250 και Α. Σανουδάκης, «Το ζήτημα της οπλοφορίας στην Κρήτη μετά τη σφαγή του Ηρακλείου (1898)», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, επιμ. Θ. Δετοράκης - Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001, σ. 162.

το 1881 στο 2,8% το 1900. Αν μάλιστα εξαιρέσουμε τις μικρές πόλεις της Σητείας και της Ιεράπετρας και κάποιους παρακείμενους προς τις τρεις μεγάλες πόλεις οικισμούς, όπου ο μουσουλμανικός πληθυσμός το 1900 σημείωσε μικρή μείωση ή ακόμη, σε κάποιες περιπτώσεις, διατηρήθηκε στα επίπεδα του 1881,[38] τότε η μείωση αποδεικνύεται ακόμη μεγαλύτερη.[39] Με εξαίρεση δηλαδή ορισμένους οικισμούς οι οποίοι βρίσκονταν κοντά στις τρεις μεγάλες πόλεις και τα οχυρά της Σούδας και της Σπιναλόγκας σχεδόν εξαλείφθηκε η μουσουλμανική παρουσία στην ύπαιθρο της Κρήτης. Όσον αφορά τώρα στους οικισμούς στους οποίους υπερτερούσαν πληθυσμιακά οι Μουσουλμάνοι, αυτοί μειώθηκαν από 244 (το 22,8% του συνολικού αριθμού των οικισμών του νησιού) το 1881 σε 83 (το 7,2% του συνολικού αριθμού) το 1900.[40]

Οι επιπτώσεις ήταν περισσότερο εμφανείς στην ύπαιθρο της ανατολικής Κρήτης, όπου άλλωστε βρίσκονταν οι περισσότεροι οικισμοί στους οποίους υπερτερούσαν πληθυσμιακά οι Μουσουλμάνοι. Από τους 165 οικισμούς οι οποίοι το 1881 ήταν αμιγώς ή κατά πλειονότητα μουσουλμανικοί, 45 οικισμοί εγκαταλείφθηκαν μόνιμα ή προσωρινά[41] και 96 απώλεσαν πάνω από το μισό πληθυ-

38. Σε αρκετούς οικισμούς της επαρχίας Τεμένους (Άγιος Βλάσης, Άγιος Σύλλας, Γούρνες, Μαραθίτης, Μαλάδες) και στο Γάζι της επαρχίας Μαλεβιζίου ο μουσουλμανικός πληθυσμός το 1900 διατηρήθηκε περίπου στα επίπεδα του 1881, σε κάποιους μάλιστα στα περίχωρα του Ηρακλείου (Ακ Τάμπια, Μεσκινιά, Φορτέτσα) και των Χανίων (Τοπαλτί, Μουρνιές, Νταράτσος και Περιβόλια) αυξήθηκε.

39. Στις 12 από τις 20 επαρχίες της Κρήτης σημειώθηκε μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού μεγαλύτερη από 90%. Ειδικότερα στην επαρχία Αμαρίου κατά 92,7%, Πεδιάδας κατά 93,6%, Μονοφατσίου κατά 94,4%, Μυλοποτάμου και Βιάννου κατά 95,9%, Σελίνου κατά 96,4%, Ιεράπετρας (με εξαίρεση την πόλη) κατά 96,5%, Σητείας (με εξαίρεση την πόλη) κατά 96,6%, Μεραμπέλου (με εξαίρεση τη Σπιναλόγκα) κατά 96,7%, Πυργιώτισσας κατά 96,9%, Καινουργίου κατά 97,1% και Κισσάμου κατά 97,9%.

40. Αν λάβουμε υπόψη ευρύτερα τους οικισμούς με σημαντική μουσουλμανική παρουσία (πάνω από 25% του συνολικού πληθυσμού του οικισμού), ο αριθμός τους μειώθηκε από 348 (το 32,6% του συνολικού αριθμού) σε 127 (το 11,1% του συνολικού αριθμού).

41. Οι οικισμοί που εγκαταλείφθηκαν οριστικά μετά το 1896-1898 ήταν 17: Λιμοχώρι, και Χωριδάκι της επ. Τεμένους, Κολομόδης της επ. Πεδιάδας, Τεμενέλι της επ. Πυργιώτισσας, Κέραμος της επ. Καινουργίου, Αξέντι, Καλογερικό, Λαγκάς, Μπαμπαλιανά, Πετροκεφάλα, Πετριάς, Ατσιπάδες και Σωρακιανά της επ. Μονοφατσίου, Ανάγυρος, Ζάκανθος, Λαμνώνι και Παληοπέτσι της επ. Σητείας. Άλλοι 19 οικισμοί υπέστησαν μεγάλη μείωση του πληθυσμού τους και θα εγκαταλειφθούν αργότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1930. Αυτοί ήταν: Κιλιτζή μετόχι και Προύσα της επ. Τεμένους, Στεριανό της επ. Πεδιάδας, Κυρμουσί και Σεφεριανά της επ. Καινουργίου, Βορρού, Γράντος, Δαμάντρι, Ζάμπρες, Καβάλλου, Καρυά, Κεφάλα, Κουτού, Ξερόκαμπος, Καμάρες, Μιτσιτσίρι και Νίσπιτα της επ. Μονοφατσίου, Άγιος Μάμας και Βόιλας της επ. Σητείας. Προσωρινά, μετά το 1896-1898 εγκαταλείφθηκαν 9 οικισμοί: Καλύβια της επ. Πυργιώτισσας, Βουρβουλίτης και Ράφτης της επ. Καινουργίου, Ρίζικας και Φαραγγιανά της επ. Μονοφατσίου, Κακού της επ. Ριζού,

σμό τους από το 1881 έως το 1900. Οι οικισμοί δηλαδή που επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό αποτελούσαν το 85,5% των οικισμών στους οποίους υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι το 1881. Οι υπόλοιποι, με την εξαίρεση ελάχιστων οικισμών οι οποίοι διατήρησαν τον πληθυσμό τους, υπέστησαν απλώς απώλειες μικρότερες του 50% του πληθυσμού που είχαν το 1881. Η περιοχή που δοκιμάστηκε περισσότερο ήταν η επαρχία Μονοφατσίου, η μόνη στην οποία υπερτερούσαν οι Μουσουλμάνοι το 1881.[42] Στη δυτική Κρήτη από τους 79 οικισμούς, οι οποίοι το 1881 ήταν αμιγώς ή κατά πλειονότητα μουσουλμανικοί, 15 οικισμοί εγκαταλείφθηκαν μόνιμα ή προσωρινά,[43] ενώ αρκετοί από τους υπόλοιπους έχασαν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους.

Πέρα από τη σημαντική μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού της υπαίθρου, ένα άλλο στοιχείο που αξίζει να σημειωθεί είναι η περιορισμένη παρουσία γυναικών στον πληθυσμό αυτό. Εκτός από τις πόλεις, όπου οι Μουσουλμάνες υπερτερούσαν ελαφρώς των ανδρών, στην ύπαιθρο αποτελούσαν κάτω από το 1/3 του συνολικού μουσουλμανικού πληθυσμού. Σε ορισμένες μάλιστα επαρχίες το ποσοστό των γυναικών ήταν ακόμη μικρότερο, όπως στις επαρχίες Πεδιάδος (16%), Μονοφατσίου (9,1%), Μαλεβιζίου —με την εξαίρεση του κοντινού στο Ηράκλειο οικισμού Γαζίου— (5,3%), Μυλοποτάμου (2,9%) και Καινουργίου (2%), ενώ στις επαρχίες Κισσάμου, Σελίνου, Πυργιώτισσας και Βιάννου δεν αναφέρεται καμία Μουσουλμάνα στην απογραφή του 1900. Σε πολλούς μάλιστα οικισμούς, οι οποίοι το 1881 ήταν αμιγώς ή κατά πλειονότητα μουσουλμανικοί και μετά το 1898 είχαν εγκατασταθεί Χριστιανοί παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο, δηλαδή της ισχυρής ανδρικής παρουσίας και ανάμεσα στον χριστιανικό πληθυσμό. Το κλίμα τρομοκρατίας που επικράτησε μετά τα γεγονότα των ετών 1896-1898 δεν επέτρεπε την παραμονή των γυναικών σε οικισμούς

Κάτω Επισκοπή, Ζου και Σανδάλι της επ. Σητείας. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι οι οικισμοί της επ. Πεδιάδας, Κελλιά και Φιλίσια, που έμειναν με 8 κατοίκους ο καθένας στην απογραφή του 1900, θα εγκαταλειφθούν προσωρινά στη συνέχεια.

42. Από τους 87 οικισμούς στους οποίους οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειονότητα οι 80 (ποσοστό 92%) είτε εγκαταλείφθηκαν μόνιμα ή προσωρινά, είτε απώλεσαν πάνω από το μισό πληθυσμό που είχαν το 1881. Στο σύνολο των οικισμών της επαρχίας οι 80 αυτοί οικισμοί αποτελούσαν πάνω από τους μισούς οικισμούς της επαρχίας, συγκεκριμένα το 66,1% του συνόλου.

43. Οι οικισμοί που εγκαταλείφθηκαν οριστικά ήταν 2: Παντουριανά της επ. Κισσάμου και Άγιος Μάρκος της επ. Ρεθύμνης. Οι οικισμοί οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν αργότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1930 ήταν 7: Μεσόρρουμα της επ. Σελίνου, Ντιπλοχώρι, Λάκκος και Τσικαλαριά της επ. Αγίου Βασιλείου, Αποθαμένου και Φουρφουριανού μετόχια της επ. Ρεθύμνης και Νταλαμπέλου της επ. Μυλοποτάμου. Προσωρινά μετά το 1896-1898 εγκαταλείφθηκαν 6 οικισμοί: Καρπατσουλιανά (Πλάτανος) και Σέλλια της επ. Σελίνου, Κλησίδι της επ. Αμαρίου, Καστελλάκια της επ. Ρεθύμνης, Πέραμα και Πραχίμου (Δάφνη) της επ. Μυλοποτάμου.

στους οποίους αρχικά η νομή και αργότερα και η κυριότητα των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών αμφισβητείτο, όπως θα δούμε παρακάτω.[44]

Το καθεστώς της αυτονομίας

Το μεγαλύτερο μέρος των Μουσουλμάνων αναχώρησε από την Κρήτη κατά τη διάρκεια των ετών 1898 και 1899 με προορισμό τη Σμύρνη και τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Ρόδο και την Κω, τη Συρία, τα παράλια της βορείου Αφρικής και άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η φυγή των Μουσουλμάνων ξεκίνησε από το Ρέθυμνο, καθώς η πόλη βρισκόταν υπό τον έλεγχο ρωσικού στρατού, εχθρικά διακείμενου προς τους Μουσουλμάνους. Στη συνέχεια η αναχώρησή τους γινόταν με βραδύτερους ρυθμούς,[45] ενώ ένας μικρός αριθμός Μουσουλμάνων επέστρεψε αργότερα στην Κρήτη. Εκτός από αυτούς που οικειοθελώς εγκατέλειψαν την Κρήτη, υπήρξαν και κάποιοι που απελάθηκαν είτε από τη Γαλλική είτε από την Κρητική Χωροφυλακή.[46]

Το νέο καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας διακήρυξε «την ισότητα και την ισονομία» για τους Μουσουλμάνους, συμπληρώνοντας όμως ότι, εφόσον αυτοί προτιμούσαν να αναχωρήσουν, θα είχαν κάθε διευκόλυνση.[47] Στο ίδιο πλαίσιο δόθηκε η δυνατότητα στους Μουσουλμάνους οι οποίοι θα παλιννοστούσαν στις εστίες τους να αποκτήσουν ξανά τα κτήματά τους, εφόσον τα κατείχαν μέχρι την έναρξη των ταραχών.[48] Η θέση των Μουσουλμάνων όμως ήταν πλέον δυσχε-

---

44. Πολλοί οικισμοί, κυρίως της Μεσαράς, παρέμειναν κατοικημένοι σχεδόν αποκλειστικά από άνδρες μέχρι και τη δεκαετία του 1920.

45. Στο διάστημα 1900-1909 μετανάστευσαν από την Κρήτη 3.091 Μουσουλμάνοι, 2.455 από το νομό Ηρακλείου, 517 από το νομό Ρεθύμνης, 82 από το νομό Χανίων και 37 από το νομό Λασιθίου. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Οικονομικών. Γραφείο Στατιστικής, *Στατιστική της μεταναστευτικής κινήσεως της νήσου Κρήτης των ετών 1900-1909*, Χανιά 1911. Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, τεύχ. Β', φύλ. 16 (Χανιά 9.3.1912).

46. Μεταξύ άλλων, Κρητικών ή μη, απελάθηκαν το 1898 και το 1899 146 Μουσουλμάνοι από τη Γαλλική Χωροφυλακή και άλλοι 20 από την Κρητική Χωροφυλακή. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Β', φύλ. 23 (Χανιά 15.4.1901).

47. «Όθεν προσκαλούμεν υμάς όπως παραμείνητε εν τη πατρώα υμών νήσω απολαμβάνοντες ισότητος και ισονομίας. Ειδοποιούμεν εν τούτοις υμάς ότι συμφώνως προς τα επικρατούντα εν παντί πεπολιτισμένω τόπω είσθε ελεύθεροι να διαμείνητε εν τη νήσω ή να απέλθητε κατά βούλησιν. Προτιμώντες το τελευταίον δεν έχετε ή να ειδοποιήσητε τον στρατηγόν αρχηγόν του οικείου υμών τμήματος όστις άνευ όρων θέλει εφοδιάση υμάς διά διαβατηρίου». Προκήρυξη από τα Χανιά του πρίγκηπα Γεωργίου προς τους Οθωμανούς του Ηρακλείου στις 29 Δεκεμβρίου 1898. ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 3γ, έγγρ. 582.

48. Διάταγμα Περί εγκαταστάσεως εις τα κτήματά των των εις τας Επαρχίας παλιννοστούντων Μουσουλμάνων (αρ. νόμου 60) της 13 Αυγούστου 1899. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας* αρ. 69, 18 Αυγούστου 1899. Στην περίπτωση που θα έβρισκαν αυτά

ρής, αφού είχαν αφοπλιστεί, ενώ οι Χριστιανοί διατηρούσαν ακόμη τα όπλα τους.[49] Οι εκπρόσωποι των Μ. Δυνάμεων στην Κρήτη, εγγυητές του νέου καθεστώτος, «ανελάμβανον να εξασφαλίσωσι τους Μουσουλμάνους κατοίκους».[50] Η στάση αυτή υπήρξε σταθερή σε όλη τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας.

Η υιοθέτηση της ευρείας εκλογικής περιφέρειας (νομαρχιακή αντί της επαρχιακής) και του δικαιώματος εκλογής των υποψηφίων τους χωριστά από τους Χριστιανούς συντέλεσε στη δικαιότερη αντιπροσώπευση του μουσουλμανικού πληθυσμού.[51] Το ποσοστό συμμετοχής των Μουσουλμάνων στα όργανα διοίκησης και την Κρητική Βουλή ήταν αρκετά υψηλό.[52] Στην «Επιτροπεία προς παρασκευήν σχεδίου του πολιτεύματος» συμμετείχαν 12 Χριστιανοί και 4 Μουσουλμάνοι, στην πρώτη Βουλή συμμετείχαν 138 Χριστιανοί και 50 Μουσουλμάνοι, στην κυβέρνηση ένα από τα πέντε μέλη ήταν Μουσουλμάνος,[53] όπως επίσης Μουσουλμάνοι ήταν 2 από τους 7 εφέτες, 1 στους 5 εισαγγελείς, οι δήμαρχοι Ηρακλείου και Ρεθύμνου και ενίοτε ο δήμαρχος Χανίων.[54] Σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1899 (άρθρο 108) Μουσουλμάνοι θα διορίζονταν για οκτώ έτη σε δημόσια αξιώματα, ακόμη και αν δεν είχαν επαρκή γνώση της ελληνικής.[55] Το Σύνταγμα καθιέρωνε επίσης τη θρησκευτική ελευθερία, ενώ ειδικοί

«καταληφθέντα και κατεχόμενα έκτοτε παρ' άλλων» έπρεπε να απευθυνθούν στον ειρηνοδίκη της περιοχής, «όπως διατάξη την προσωρινήν εγκατάστασιν αυτών εις την νομήν των κτημάτων τούτων» (άρθρο 1).

49. Μ. Πεπονάκης, ό.π., σ. 253.

50. *Κοινοποίησις των Ναυάρχων* προς τους κατοίκους της Κρήτης, Σούδα 4 Νοεμβρίου 1898. ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 3γ, έγγρ. 584. Όταν δέκα χρόνια αργότερα, το καλοκαίρι του 1908, ανακοινώθηκε η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων από την Κρήτη σε ένα χρόνο, οι Μουσουλμάνοι στις πόλεις του νησιού έσπευσαν να αγοράσουν όπλα πιστεύοντας ότι «δεν θα είνε δυνατόν να είνε ασφαλείς». Βλ. Συνεδρίαση της 6ης Ιουνίου 1908. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής των Κρητών του 1908 (Της Τακτικής Συνόδου)*, Χανιά 1911, σ. 78-79.

51. Γ. Κοκκινάκης, «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις της μουσουλμανικής παρουσίας στην Αυτόνομη Κρήτη 1898-1913», *Αντικείμενα* 1 (2001) 34.

52. Το ποσοστό των Μουσουλμάνων επί του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης ήταν 11% σύμφωνα με την απογραφή του 1900.

53. Τη θέση του Συμβούλου επί της Συγκοινωνίας και της Δημοσίας Ασφαλείας κατείχε ο Μουσουλμάνος Χουσεΐν Γενιτσαράκης.

54. Στο Ηράκλειο και το Ρέθυμνο υπήρχε μουσουλμανική πλειονότητα, ενώ στα Χανιά χριστιανική.

55. Στην αναθεώρηση όμως του Συντάγματος το 1906 δεν έγινε δεκτή, παρά τη σθεναρή υποστήριξη του Ελ. Βενιζέλου και μελών της παράταξής του, πρόταση των Μουσουλμάνων πληρεξουσίων να διορίζονται κατ' εξαίρεσιν Μουσουλμάνοι σε δημόσια αξιώματα για δέκα έτη ακόμη, έστω και αν υστερούν «κατά την επιστημονικήν μόρφωσιν και την γνώσιν των Ελληνικών γραμμάτων». Βλ. τη σχετική συζήτηση *Εστενογραφημένα πρακτικά της Β΄ Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, τεύχ. Δ΄, Χανιά 1912, σ. 774-786.

νόμοι ρύθμιζαν την οργάνωση της μουσουλμανικής κοινότητας[56] και την εκπαίδευση των μουσουλμανοπαίδων.[57]

Στη διαμόρφωση της «απολύτου ισότητος του Χριστιανικού και Μουσουλμανικού στοιχείου», με υπέρβαση μάλιστα «επ' ωφελεία της μουσουλμανικής μειονότητος», πέρα από τη στάση των Μ. Δυνάμεων, καθοριστική στάθηκε και η συμβολή του Ελ. Βενιζέλου. Σε όλη τη διάρκεια της εμπλοκής του στον πολιτικό στίβο της Κρητικής Πολιτείας, ακόμη και όταν οι Μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι συνέπραξαν με την αντίπαλη παράταξη, υπεράσπισε «τα έννομα συμφέροντα των Μουσουλμάνων», πιστεύοντας ότι η στάση αυτή είναι «εθνικόν συμφέρον».[58]

Μετά την εδραίωση του αισθήματος ασφάλειας κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. κάποιοι Μουσουλμάνοι επέστρεψαν στις εστίες τους, κυρίως στις επαρχίες Μονοφατσίου, Πεδιάδας και Σητείας,[59] ενώ στις άλλες επαρχίες ο μουσουλμανικός πληθυσμός γνώρισε περαιτέρω συρρίκνωση. Στις παραπάνω επαρχίες παρουσιάζεται επίσης μία πιο ισορροπημένη αναλογία ανδρών και γυναικών σε σύγκριση με την περίοδο που ακολούθησε τις ταραχές.[60] Από λογοτε-

---

56. Διάταγμα Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής κοινότητος (αρ. νόμου 145) της 23 Μαρτίου 1900. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, αρ. 15, 29 Μαρτίου 1900. Νόμος 434 Περί ειδικού νόμου της Μουσουλμανικής κοινότητος της 30 Αυγούστου 1901. *Στο ίδιο*, έτος Β', αρ. 69, 12 Σεπτεμβρίου 1901. Βλ. επίσης τροποποιήσεις το 1907 (αρ. νόμου 727) και το 1908 (αρ. νόμου 800). *Στο ίδιο*, έτος Θ', αρ. 76, 7 Δεκεμβρίου 1907 και έτος Γ', αρ. 41, 18 Αυγούστου 1908.

57. Το κεφάλαιο Κ' «Περί Μουσουλμανικών σχολείων» του Νόμου 82 Περί οργανισμού της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, αρ. 86. 2 Οκτωβρίου 1899, σ. 10-11. Διάταγμα αρ. 112 Των εν τοις μουσουλμανικοίς σχολείοις και Παρθεναγωγείοις εισακτέων διδακτικών βιβλίων της 30 Σεπτεμβρίου 1901. *Στο ίδιο*, έτος Β', αρ. 78, 5 Οκτωβρίου 1901. Διάταγμα αρ. 9 Περί αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των Μουσουλμανικών Δημοτικών Σχολείων και Παρθεναγωγείων της 28 Ιανουαρίου 1902. *Στο ίδιο*, έτος Δ', αρ. 5, 4 Φεβρουαρίου 1902. Διάταγμα αρ. 42 Περί εξετάσεως Μουσουλμάνων διδασκάλων και διδασκαλισσών της 7 Μαΐου 1902. *Στο ίδιο*, αρ. 20, 11 Μαΐου 1902. Οι ίδιοι οι Μουσουλμάνοι με την ίδρυση συλλόγων φρόντιζαν την περαιτέρω ενίσχυση της εκπαίδευσης των παιδιών τους. Τέτοιοι σύλλογοι ήταν η *Φιλεκπαιδευτική Μουσουλμανική Αδελφότης Ηρακλείου* που ιδρύθηκε το 1901 και ο *Σύλλογος Μουσουλμανικής Νυκτερινής Σχολής Χανίων* που ιδρύθηκε τον επόμενο χρόνο.

58. Βλ. συνεδρίαση της 25ης Νοεμβρίου 1906. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής των Κρητών. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', Χανιά 1912, σ. 778 και συνεδρίαση της 2ας Οκτωβρίου 1907. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής των Κρητών της Εκτάκτου Συνόδου της Α' βουλευτικής περιόδου του 1907*, Χανιά 1911, σ. 24.

59. Στην απογραφή του 1911 απογράφονται, σε σύγκριση με αυτή του 1900, 1.820 περισσότεροι Μουσουλμάνοι στην επαρχία Μονοφατσίου, 308 στην επαρχία Πεδιάδας και 129 στην επαρχία Σητείας.

60. Στην επαρχία Μονοφατσίου οι γυναίκες αποτελούσαν το 9,1% του μουσουλμα-

χνικά κείμενα,[61] αλλά και από άλλες πηγές[62] συνάγεται μία σχετικά ειρηνική συνύπαρξη Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατά τον 20ό αι. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1901 ιδρύθηκε «Σύνδεσμος των Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησσών» στα Χανιά.[63]

Παρά τη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της μουσουλμανικής μειονότητας και παρά την επιθυμία πολλών Χριστιανών πολιτικών για ειρηνική συμβίωση, οι συγκρούσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν συχνές, οφειλόμενες άλλοτε σε τοπικές αντιθέσεις και άλλοτε σε όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Δεν θα μας απασχολήσουν μεμονωμένα περιστατικά βίας τα οποία διαπράχθηκαν σε βάρος Μουσουλμάνων,[64] αλλά μόνο ζητήματα τα οποία διατάραξαν συνολικότερα τις σχέσεις των δύο στοιχείων. Το καλοκαίρι του 1905 αναφέρονται επιθέσεις σε Μουσουλμάνους του Ηρακλείου και του Ρεθύμνου,[65] οι οποίες ίσως να συνδέονταν με την ένταση που επικράτησε κατά τη διάρκεια της επανάστασης στο Θέρισο. Τον Αύγουστο του 1909 οι Χριστιανοί κάτοικοι του Ρεθύμνου αποφάσισαν την κήρυξη μποϋκοτάζ κατά των μουσουλμανικών καταστημάτων της πόλης.[66] Το Μάιο του 1910 η χριστιανική πλειοψηφία στη

νικού πληθυσμού το 1900 και το 44,2% το 1911, ενώ στην επαρχία Πεδιάδας το 16,1% του μουσουλμανικού πληθυσμού το 1900 και το 41,8% το 1911.

61. Βλ. κυρίως Π. Πρεβελάκης, *Το Χρονικό μιας Πολιτείας*, Ε. Αλεξίου, «Η βρύση του Μπραήμ-Μπαμπά» στο *Υπολείμματα επαγγέλματος* και Α. Νενεδάκης, *Οι Βουκέφαλοι. 1922*.

62. Μαρτυρίες Τουρκοκρητικών και δημοσιεύματα του κρητικού τύπου. Για τη ζωή και τις ασχολίες των Μουσουλμάνων στην Κρήτη βλ. Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Τουρκοκρητικοί: αναζήτηση μιας ταυτότητας», *Τα Ιστορικά* 18 (2001) τεύχ. 34, σ. 147-166.

63. Διάταγμα 331 Περί εγκρίσεως διοργανισμού του Συνδέσμου των Χριστιανών και Οθωμανίδων Κρησσών της 9 Ιουλίου 1901. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, έτος Β', αρ. 45, 23 Ιουλίου 1901. Σκοποί του Συνδέσμου ήταν «η ανάπτυξις, τελειοποίησις και διάδοσις της εν Κρήτη ασκουμένης υφαντουργικής και πάσης άλλης γυναικείας βιοτεχνίας», «η προστασία και περίθαλψις των ενδεών γυναικών διά παροχής μονίμου εργασίας» και «η [...] υποστήριξις της απλότητος περί την περιβολήν και της εμμονής εις τα πάτρια» (άρθρο 1).

64. Βλ. ενδεικτικά δύο φόνους Μουσουλμάνων στο Λαράνι Μονοφατσίου το Σεπτέμβριο του 1907 (ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 12β, έγγρ. 70-71), ένα στις Κούρτες Καινουργίου τον Οκτώβριο του ίδιου έτους (ΙΜΚ, ό.π., έγγρ. 78), ένα στα περίχωρα του Ηρακλείου το Δεκέμβριο του 1908 (ΙΜΚ, ό.π., φάκ. 13β, έγγρ. 127) και ένα στην πόλη του Ηρακλείου τον Ιούνιο του 1914 (ΙΜΚ, ό.π., φάκ. 19β, έγγρ. 54).

65. Τηλεγράφημα των προξένων της Μ. Βρετανίας, της Ρωσίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας προς τη μουσουλμανική κοινότητα Ηρακλείου, [Ιούλιος 1905] (το ίδιο στάλθηκε και σε εκείνη του Ρεθύμνου). ΙΜΚ, ό.π., φάκ. 10β, έγγρ. 135. Βλ. και σχετική συζήτηση στη Βουλή των Κρητών την 1η Ιουλίου 1905. *Εστενογραφημένα πρακτικά της Βουλής των Κρητών. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Δ', σ. 171-174 και *Επίσημα πρακτικά της Βουλής των Κρητών. Σύνοδος Γ' 1905*, Χανιά 1905, σ. 29 και 46-47.

66. Γ. Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση

Συνέλευση των Κρητών απαίτησε οι Μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά της Ελλάδος. Σε αντίδραση το κομιτάτο των Νεότουρκων οργάνωσε μποϋκοτάζ ελληνικών προϊόντων σε λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διώξεις Χριστιανών, απελάσεις Ελλήνων υπηκόων και σχημάτισε σώμα εθελοντών για πόλεμο κατά της Ελλάδας. Ύστερα από έντονες παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των Μ. Δυνάμεων, στα τέλη Ιουνίου η Συνέλευση υποχώρησε και δέχθηκε τους Μουσουλμάνους πληρεξουσίους χωρίς ορκωμοσία.[67] Τον Απρίλιο και το Μάιο του 1911 συγκροτήθηκαν συλλαλητήρια στις πόλεις του νησιού με αφορμή την αποστολή για πρώτη φορά καδήδων από την Κωνσταντινούπολη, για τους οποίους υπήρχε ο φόβος ότι «θα χρησιμεύσουν ως εστία συνδαυλισμού πολιτικών και θρησκευτικών παθών μεταξύ των δύο συνοίκων στοιχείων».[68] Στη συνέχεια οι Μουσουλμάνοι υπέστησαν διώξεις στις αρχές του 1912, καθώς βρίσκονταν σε εξέλιξη οι προσπάθειες των Χριστιανών να προχωρήσουν στη de facto ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα με την αποστολή Κρητών βουλευτών στην Αθήνα και την κατάργηση των διεθνών προσομολογήσεων. Σημειώθηκαν επιθέσεις και φόνοι κατά των Μουσουλμάνων και απολύθηκαν Μουσουλμάνοι υπάλληλοι,[69] με αποτέλεσμα «να ανάψη και πάλιν ο φυλετικός φανατισμός του παρελθόντος».[70] Περιορισμένης έκτασης επεισόδια σημειώθηκαν στις αρχές του 1913 με αφορμή τον Α' Βαλκανικό πόλεμο.[71]

Εκτός από τις περιόδους έντασης μεταξύ των δύο κοινοτήτων υπήρξαν και άλλες διεργασίες που αποδυνάμωσαν τη θέση των Μουσουλμάνων, ιδιαίτερα μετά το 1905.[72] Το 1903 αποφασίστηκε η έξωση των Μουσουλμάνων από το

στη δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ', 9 (2002) 128-129.

67. Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, «Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ. 72-73.

68. Εφημ. *Ελπίς*, 5.5.1911 και 26.5.1911.

69. Ανακοίνωση των προξένων των Προστάτιδων Δυνάμεων, Χανιά 13/26 Φεβρουαρίου 1912. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχ. Α', φύλ. 12 (14 Φεβρουαρίου 1912).

70. Προκήρυξη προς τον Κρητικό λαό του Προέδρου της Επαναστατικής Συνελεύσεως Αντ. Μιχελιδάκη, Χανιά 14 Φεβρουαρίου 1912. *Ό.π.*, φύλ. 13 (14 Φεβρουαρίου 1912).

71. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας των Ιωαννίνων, και κυρίως με αφορμή τους πανηγυρισμούς για την κατάληψη της πόλης προξενήθηκαν ζημιές σε καταστήματα Μουσουλμάνων στις πόλεις του νησιού, επιχειρήθηκε η μετατροπή τζαμιών σε ναούς και φονεύτηκαν τρεις Μουσουλμάνοι στην ύπαιθρο του Ηρακλείου. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, φάκ. 94/3, έγγρ. 97, 100-104, 109, 120-142. Από τη Γενική Διοίκηση έγιναν προσπάθειες για περιορισμό των επεισοδίων, ενώ οι θρησκευτικές Αρχές των Χριστιανών απηύθυναν εκκλήσεις για αποτροπή αξιόποινων πράξεων κατά των Μουσουλμάνων. Εφημ. *Ίδη*, 6 Φεβρουαρίου 1913 και Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 143. Βλ. και Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, ό.π., σ. 76-77.

72. «Από της επαναστάσεως του Θερίσσου και εντεύθεν το εν Κρήτη μουσουλμανικόν

οχυρωμένο νησί της Σπιναλόγκας προκειμένου να εγκατασταθούν εκεί οι λεπροί,[73] παρότι ο χώρος δεν ήταν ο καταλληλότερος για το σκοπό αυτό.[74] Το ποσοστό της συμμετοχής τους στην Κρητική Βουλή περιορίστηκε στο μισό,[75] ενώ απομακρύνθηκαν, άλλοτε οικειοθελώς και άλλοτε όχι, από τα περισσότερα αξιώματα τα οποία κατείχαν.[76] Ο αυξανόμενος εθνικισμός των Χριστιανών Κρητών επέβαλλε στην έναρξη της κάθε βουλευτικής περιόδου την ψήφιση από τη χριστιανική πλειοψηφία της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Όπως ήταν φυσικό τα ψηφίσματα αυτά συναντούσαν την έντονη αντίδραση των Μουσουλμάνων βουλευτών, αλλά και διαμαρτυρίες εκ μέρους των προξένων των Μ. Δυνάμεων.[77] Τον Σεπτέμβριο του 1908 η Βουλή των Κρητών ανακηρύχθηκε «Συνέλευσις των Ελλήνων εν Κρήτη» και το καθεστώς από «αρμοστειακό» έγινε «ενωτικό» ή «πραγματικό». Οι συνεχείς παρεμβάσεις των αντιπροσώπων των Μ. Δυνάμεων δεν πετύχαιναν παρά κάποιες παροδικές υφέσεις μέχρι την οριστική ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα στα τέλη του 1913.

Βλέποντας ότι η θέση τους επιδεινωνόταν Μουσουλμάνοι που είχαν παραμείνει στο νησί με επικεφαλής βουλευτές τους στην Κρητική Συνέλευση, σε συνεργασία με ομοθρήσκους τους οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί σε οθωμανικά

στοιχείον αδυνατεί να μεταβή εις τα εν ταις επαρχίαις και τοις Δήμοις κτήματά του, όπως διαμείνη εκεί ασφαλώς και διαρκώς, αλλά κατοικεί εις τας πόλεις και εις τα περίχωρα και καταθλίβεται υπό μεγάλης αθλιότητος». Μετάφραση από την εφημερίδα *Ιστικπάλ* [*Istikbal*] Χανίων άρθρου του Φεβρουαρίου του 1913. Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 147.

73. Νόμος 463 Περί εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών της 30 Μαΐου 1903. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Α', φύλ. 25 (7 Ιουνίου 1903). Η έξωση των Μουσουλμάνων πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1904.

74. Βλ. Μ. Καταπότης, «Η λέπρα εν Κρήτη (Επιστολές, άρθρα και έγγραφα)», *Μύσων* 2 (1933) 37-109 και πολλά σχετικά άρθρα σε κρητικές και αθηναϊκές εφημερίδες σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του λεπροκομείου μέχρι το 1957.

75. Το 1907 οι βουλευτές ήταν 57 Χριστιανοί και 8 Μουσουλμάνοι, ενώ το 1908 114 Χριστιανοί και 16 Μουσουλμάνοι. Δηλαδή από το 26,6% το 1899 το ποσοστό τους περιορίστηκε στο 12,3% το 1907 και το 1908.

76. Το ομολογεί η πλειοψηφία της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών σε υπόμνημά της «Προς τας Προστάτιδας Μεγάλας Δυνάμεις» τον Σεπτέμβριο του 1906. Με τον περιορισμό των Συμβούλων σε τρεις «δεν ηδύνατο πλέον ν' αντιπροσωπεύηται εις τας ανωτέρας ταύτας διευθύνσεις και το Μουσουλμανικόν στοιχείον [...]. Και εφέται δύο Μουσουλμάνοι διωρίσθησαν εν τη αρχή, παραμένει δ' εισέτι εις, και εις τελωνειακάς θέσεις διωρίσθησαν, οι οποίοι διά λόγους υπηρεσιακούς επαύθησαν». *Εστενογραφημένα πρακτικά της Β' Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως. Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής πολιτείας*, τεύχ. Δ', Χανιά 1912, σ. 8-10. Βλ. και Γ. Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση...», ό.π., σ. 126. Αργότερα, το 1908, θα αναλάβει Σύμβουλος επί της Παιδείας ο Μουσουλμάνος Νεσιμή Φαρφουράκης.

77. «Ενωτικά» ψηφίσματα κατατέθηκαν στη Βουλή των Κρητών τον Απρίλιο του 1905, τον Ιούνιο του 1906, τον Ιούλιο του 1907 και το Μάιο του 1908.

εδάφη, ίδρυσαν στην Κωνσταντινούπολη τη μυστική «Κρητική Επιτροπή» με κύρια επιδίωξη την επανένταξη της Κρήτης στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αν το επιτύγχαναν, θα καλούσαν όλους τους Κρήτες μουσουλμάνους που είχαν φύγει να επιστρέψουν στην Κρήτη. Στην περίπτωση όμως κατά την οποία η Κρήτη θα ενωνόταν με την Ελλάδα, σκόπευαν να προκαλέσουν την αντίσταση του μουσουλμανικού πληθυσμού εξοπλίζοντάς τον ή να προτρέψουν τους Μουσουλμάνους της Κρήτης να εγκαταλείψουν το νησί και να εγκατασταθούν μαζικά στη Χίο και τη Λέσβο διώχνοντας από εκεί τον ελληνικό πληθυσμό.[78] Τελικά κανένα από τα παραπάνω σχέδια δεν πραγματοποιήθηκε.[79]

Η ένωση με την Ελλάδα

Εντάσεις μεταξύ των δύο θρησκευτικών στοιχείων σημειώθηκαν και μετά την ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα. Το 1914 παρατηρήθηκε ρεύμα αναχώρησης Μουσουλμάνων από την Κρήτη, αν και σε μικρότερη έκταση από το ανάλογο ρεύμα που σημειώθηκε σε περιοχές της ελληνικής Μακεδονίας, τη Σερβία και τη Βουλγαρία. Οι Μουσουλμάνοι κατηγορήθηκαν ότι φεύγουν «υπακούοντες [...] εις τας προτροπάς των Χοτζάδων» με σκοπό να προχωρήσουν σε «διαρπαγάς και κατακτήσεις Ελληνικών περιουσιών» [στη Μ. Ασία].[80] Η εξέλιξη των γεγονότων όμως δεν θα αφήσει ανεπηρέαστη τη ζωή των Μουσουλμάνων της Κρήτης και τα διαστήματα ηρεμίας δεν θα είναι παρά διαλείμματα σε περιόδους εντάσεων και ανασφάλειας για τους Μουσουλμάνους σε όλη την Ελλάδα. Στην Κρήτη από το 1914 έως και το 1917 έφθασαν Χριστιανοί πρόσφυγες από τη Μ. Ασία, γεγονός που δημιουργούσε περαιτέρω εντάσεις στις σχέσεις Χριστιανών και Μουσουλμάνων του νησιού.[81] Στις βουλευτικές εκλογές το Μάιο του 1915 έγιναν σοβαρά επεισόδια στο Ηράκλειο μεταξύ Χρι-

78. M. Djinguiz, «L'Islam en Crète», *Revue du monde musulman* 7 (1909) 101-102. Βλ. και A. Popovic, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Βερολίνο 1986, σ. 130-132.

79. Κατά διαστήματα υπήρξαν αναφορές σε «ύποπτες» κινήσεις Μουσουλμάνων της Κρήτης με σκοπό τη δημιουργία επεισοδίων, όπως π.χ. η υπόθεση του κατοίκου της Σούδας Αλή Τσουνουλάκη η οποία απασχόλησε τη Μοιραρχία Χανίων τον Οκτώβριο του 1912, χωρίς όμως σοβαρό περιεχόμενο. Βλ. Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 93-94.

80. «Γιατί φεύγετε;». *Νέα Εφημερίς*, 7 Ιουνίου 1914. Στις κατηγορίες αυτές απάντησε μέσα από τις στήλες της ίδιας εφημερίδας ο πρόεδρος της Μουσουλμανικής Δημογεροντίας Ηρακλείου, ιεροδίκης Ρασίχ Ασπράκης υποστηρίζοντας ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο και τονίζοντας ότι οι Μουσουλμάνοι απολαμβάνουν «τόσης θαυμαστής ισονομίας και ασφαλείας» και ότι είναι γνωστή η «φιλονομία» τους και η υποταγή τους στους νόμους. «Η διαμαρτυρία των Μουσουλμάνων». *Ό.π.*, 14.6.1914.

81. Βλ. μεταξύ άλλων «Μία επιστολή», *Νέα Εφημερίς*, 10 Σεπτεμβρίου 1914 και «Δεν ντρέπονται», *Νέα Εφημερίς*, 11 Οκτωβρίου 1914.

στιανών και Μουσουλμάνων με αρκετούς τραυματίες.[82] Μετά την είσοδο της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, το καλοκαίρι του 1917, στο αντίπαλο στρατόπεδο από εκείνο στο οποίο βρισκόταν η Οθωμανική αυτοκρατορία από το 1914, προέκυψαν νέα προβλήματα με εντονότερο εκείνο της στράτευσης των Μουσουλμάνων. Σύμφωνα με το τέταρτο άρθρο του πρωτοκόλλου της συνθήκης των Αθηνών, το οποίο ρύθμιζε τα σχετικά με την απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας από τους κατοίκους των Νέων Χωρών, θα έπρεπε οι Μουσουλμάνοι και οι Ισραηλίτες των περιοχών αυτών να επιλέξουν μέσα σε μία ορισμένη προθεσμία αν θα πάρουν την ελληνική υπηκοότητα ή θα κρατήσουν την οθωμανική. Πριν εκπνεύσει η προθεσμία, στα τέλη του 1917, πολλοί Μουσουλμάνοι που ήταν υπόχρεοι στρατιωτικής θητείας, μην επιθυμώντας, όπως ήταν φυσιολογικό, να ανήκουν σε στρατό εχθρικό προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, «υπέβαλον αθρόας δηλώσεις δι' ων εκλέγουν την οθωμανικήν υπηκοότητα προς αποφυγήν της στρατιωτικής υπηρεσίας».[83] Η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπέγραψε ανακωχή τον Οκτώβριο του 1918, οι «ειρηνικές» όμως ημέρες για τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας δεν κράτησαν πολύ, αφού μισό περίπου χρόνο αργότερα, το Μάιο του 1919, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στη Σμύρνη. Μουσουλμάνοι που είχαν διατηρήσει την ελληνική υπηκοότητα και επρόκειτο να στρατευθούν επέλεξαν την ανυποταξία, μέχρις ότου τους δόθηκε η δυνατότητα, με κάποιες προϋποθέσεις, να απαλλαγούν από τη στρατιωτική υπηρεσία.[84]

Παρ' όλα αυτά δεν έλειπαν και εκδηλώσεις προσέγγισης μεταξύ των δύο αλλόθρησκων «συγκατοίκων». Με αφορμή τον εορτασμό του μπαϊραμιού τον Ιούνιο του 1920 στην πόλη του Ηρακλείου εκφράζονται έπαινοι για τη νομιμοφροσύνη των Μουσουλμάνων και τονίζονται οι αγαθές σχέσεις μεταξύ των δύο στοιχείων.[85] Επιφανή μέλη των μουσουλμανικών κοινοτήτων των πόλεων

---

82. Δύο Μουσουλμάνοι τραυματίστηκαν σοβαρά, ο ένας μάλιστα απεβίωσε. ΙΜΚ, Αρχείο Γ. Μιτσοτάκη, φάκ. 20β, έγγρ. 74. Για τη συμμετοχή των Μουσουλμάνων στις εκλογές του 1915 βλ. και εφημ. *Κρητική Εστία*, 6.6.1915, όπου εκτενής αναφορά στην προσπάθεια προσέλκυσης μουσουλμανικών ψήφων από το αντίπαλο προς τον Ελ. Βενιζέλο ψηφοδέλτιο στο νομό Ηρακλείου.

83. *Νέα Εφημερίς*, 11 Οκτωβρίου 1917. Τον επόμενο χρόνο, στις 30 Ιουνίου 1918, έληγε μία άλλη προθεσμία «διά την εγγραφήν των αδηλώτων Μουσουλμάνων εις τα μητρώα αρρένων». *Στο ίδιο*, 15 Ιουνίου 1918.

84. *Στο ίδιο*, 24-10-1921.

85. Μεταξύ πολλών θετικών για τους Μουσουλμάνους αναφέρονται και τα εξής: «Συν τη παρόδω του χρόνου οι μουσουλμάνοι της Κρήτης απέβησαν οι καλύτεροι έλληνες πολίται νομοταγέστατοι και πειθήνιοι όσον ουδέν άλλο στοιχείον των εν Ελλάδι διαβιούντων. Η συμπεριφορά αύτη των μουσουλμάνων έναντι του Ελληνικού καθεστώτος κατέστησε τούτους συν τω χρόνω συμπαθεστέρους και εξήλειψε κάθε ίχνος φυλετικού πάθους το οποίον ενεφώλευε εις τας ψυχάς αμφοτέρων των στοιχείων εξ αφορμής γεγονότων παρωχημένης

πρόσφεραν οικονομική ενίσχυση για τους Χριστιανούς πρόσφυγες από τη Μ. Ασία τόσο κατά τον πρώτο διωγμό[86] όσο και μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.[87] Συχνά οι Μουσουλμάνοι αναφέρονταν από τον κρητικό τύπο ως «συμπατριώται»[88] και μέχρι την αναχώρησή τους αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη συμπάθεια.[89] Στην ύπαιθρο όμως τα πράγματα δεν κυλούσαν τόσο ομαλά, και αρκετοί Μουσουλμάνοι κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να καταφύγουν στις πόλεις, όπου εγκαταστάθηκαν προσωρινά σε μεγάλα σπίτια που ανήκαν σε Μουσουλμάνους ιδιώτες ή σε τζαμιά.

Η οριστική αναχώρηση των Μουσουλμάνων

Παρά τις κατά διαστήματα εντάσεις και το άσχημο κλίμα που είχε διαμορφωθεί εις βάρος τους, κυρίως στην ύπαιθρο, οι Μουσουλμάνοι οι οποίοι είχαν παραμείνει στην Κρήτη,[90] δεν πίστευαν ότι θα αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν

εποχής». Και παρακάτω αναφέροντας τη συμμετοχή μελών του ενός στοιχείου σε εορτές του άλλου καταλήγει: «ώστε συν τω χρόνω εκλείπει ο υπάρχων μεταξύ των δύο φυλών θρησκευτικός φανατισμός, όστις δεν εσυμβόλιζεν τίποτε άλλο παρά έλλειψιν επαρκούς πολιτισμού». *Νέα Εφημερίς*, 6 Ιουνίου 1920.

86. *Στο ίδιο*, 30.6.1917.

87. *Στο ίδιο*, 29 Σεπτεμβρίου 1922. Επίσης εφημ. *Κρητική Επιθεώρησις* (Ρεθύμνου), 8 Οκτωβρίου 1922.

88. Βλ. μεταξύ άλλων *Νέα Εφημερίς*, 6 Ιουνίου 1920, 1 Αυγούστου 1923 και 7 Αυγούστου 1923. Με αφορμή την κλοπή δύο δοκών από μουσουλμανική οικία από δύο Μικρασιάτες πρόσφυγες στην πόλη του Ρεθύμνου γράφηκε σε εφημερίδα της πόλης: «Αλλά λησμονείται λοιπόν ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης είνε συμπολίται μας, μόνον κατά την θρησκείαν διαφέροντες ημών, ότι είνε πολίται Έλληνες συμμετέχοντες εις πάντα τα βάρη και τας υποχρεώσεις των Ελλήνων πολιτών, ακόμη δε ότι τα τέκνα των κληθέντα υπό της Ελληνικής Πατρίδος προσήλθον και υπηρέτησαν εις τον Στρατόν και εις εποχήν ακόμη καθ' ην οι εν Ελλάδι πρόσφυγες καλούμενοι επεδείκνυον πιστοποιητικά τουρκικής υπηκοότητος διά ν' απαλλάσσωνται; [...] Ακόμη δε το εξηκριβωμένως γνωστόν γεγονός ότι άπαντες οι εν Μικρά Ασία Τουρκοκρήτες επέδειξαν προς τους Κρήτας Χριστιανούς στρατιωτικούς και ιδιώτας συμπεριφοράν προκαλέσασαν την ευγνωμοσύνην αυτών, διότι πλείστους έσωσαν από την σφαγήν και πολλούς απέκρυψαν εις τας οικίας των, είνε αρκετόν να μας πείση ότι έχομεν υποχρέωσιν τιμής να προστατεύωμεν τας Οθωμανικάς περιουσίας». *Βήμα Ρεθύμνης*, 12 Νοεμβρίου 1922.

89. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο «Φεύγουν κι αυτοί», *Νέα Εφημερίς*, 26 Δεκεμβρίου 1923, όπου με αφορμή την αναχώρηση των Μουσουλμάνων στα πλαίσια της αναγκαστικής ανταλλαγής των πληθυσμών γράφεται: «Και τα θύματα, τα συντρίμμια, τα ερείπια; Τούρκοι και Χριστιανοί. Περυσινοί πρόσφυγες τούτοι στον τόπο μας, φετεινοί οι Τούρκοι στο δικό τους. Δυστυχισμένοι!».

90. Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης ανέρχονταν σε 33.496 το 1900, σε 27.852 το 1911 και σε 22.999 το 1920 (Βλ. πίνακα 1). Η ελάττωση του μουσουλμανικού πληθυσμού της

οριστικά το νησί τους.[91] Σύμφωνα ωστόσο με τη Σύμβαση Ανταλλαγής της Λωζάνης, οι Μουσουλμάνοι Έλληνες υπήκοοι έπρεπε μέσα σε ένα ορισμένο διάστημα να αναχωρήσουν αναγκαστικά για την Τουρκία. Επετράπη η αναχώρηση και μεμονωμένα, εκτός από τους «στρατεύσιμους» Μουσουλμάνους 18-50 ετών.[92]

Η διαδικασία της αναχώρησης ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1923[93] και ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του επόμενου χρόνου.[94] Από την Κρήτη αναχώρησαν συνολικά 23.821 Μουσουλμάνοι.[95] Κάποιοι Μουσουλμάνοι προσπάθησαν να εξαι-

---

Κρήτης έγινε με πολύ βραδύτερους ρυθμούς από το 1900 έως το 1920 σε σχέση με την αμέσως προηγούμενη περίοδο (βλ. παραπάνω): 16,8% από το 1900 έως το 1911 και 17,4% από το 1911 έως το 1920.

91. Ο Άγγλος A. Bickford-Smith, ο οποίος επισκέφθηκε την Κρήτη στα τέλη του 19ου αι., αναφερόμενος στη δύσκολη θέση του Μουσουλμάνου κατοίκου του νησιού γράφει: «He will not go to Asia Minor, for he is a true Cretan». A. Bickford-Smith, *Cretan sketches*, Λονδίνο 1898, σ. 101. Την ίδια άποψη εξέφρασε την ίδια εποχή και ο Ι. Κονδυλάκης: «έχω πεποίθησιν ότι όταν έλθη το πλήρωμα του χρόνου, ολίγοι θ' απέλθουν εκ Κρήτης, οι δε λοιποί ου μόνον θα τιθασσευθούν τάχιστα, αλλά και θα επανέλθουν εις την θρησκείαν εξ ης απεσκίρτησαν». Εφημ. *Εστία*, 16 Ιουνίου 1896.

92. Αρκετοί από αυτούς προσπάθησαν να φύγουν παράνομα από την Κρήτη με ιστιοφόρα ή μεταμφιεσμένοι σε Τούρκους αιχμαλώτους. Εφημ. *Ίδη*, 12 Ιανουαρίου 1923 και 11 Μαρτίου 1923 και *Νέα Εφημερίς*, 11 Φεβρουαρίου 1923. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους «ο Αλή Μπαμπουνάκης [...] εφονεύθη [...] μετ' άλλων αποπειραθέντων να δραπετεύσουν εντεύθεν Οθωμανών διά πλοιαρίου». Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Αρχείο Δήμου Ηρακλείου Κρήτης, φάκ. 52, έγγρ. 458, Ηράκλειο 16 Ιουλίου 1923.

93. *Νέα Εφημερίς*, 1 Αυγούστου 1923 και 7 Αυγούστου 1923. Για τη διαδικασία της αναχώρησης βλ. εφημ. *Δημοκρατία* (Ρεθύμνου), 3 Ιανουαρίου 1924.

94. Οι 32 τελευταίοι Μουσουλμάνοι αναχώρησαν το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου από το Ηράκλειο με το ατμόπλοιο «Αντιγόνη». Εφημ. *Ίδη*, 20 Αυγούστου 1924.

95. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αρχείο Πάλλη, φάκ. Β', έγγρ. 55, 56 και 71. Βλ. και Κ. Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες*, Χανιά 1929, σ. 45. Προκαλεί απορίες το γεγονός ότι οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης ήταν 22.999 στην απογραφή του 1920 και αναχώρησαν από την Κρήτη το 1923-1924 με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής 23.821, εκτός από εκείνους που είχαν αναχωρήσει λαθραία ή με δικά τους μέσα. Επίσης, ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1920 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης του Ηρακλείου αποτελείτο από 7.998 άτομα, τον Απρίλιο του 1923 ύστερα από σχετικό αίτημα της Νομαρχίας Ηρακλείου ο δήμος έστειλε πίνακα με τον αριθμό των μελών «των εν τω Δήμω Ηρακλείου υπαρχόντων ξένων θρησκευμάτων», όπου αναφέρονται 16.800 Μουσουλμάνοι. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Αρχείο Δήμου Ηρακλείου Κρήτης, φάκ. 50, έγγρ. 297-298, Ηράκλειο 20 Απριλίου 1923. Ακόμη και αν λάβουμε υπόψη ότι ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει το σύνολο των Μουσουλμάνων της Κρήτης που είχε συγκεντρωθεί στην πόλη του Ηρακλείου, η διαφορά είναι πολύ μεγάλη. Μας είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι από το 1920 έως το 1923 επέστρεψε στην Κρήτη ένας μεγάλος αριθμός Μουσουλμάνων. Ως εκ τούτου προκύπτει ζήτημα αξιοπιστίας της απογραφής του 1920, τουλάχιστον ως προς τον αριθμό των Μουσουλμάνων που κατοικούσαν στην Κρήτη.

ρεθούν από την ανταλλαγή, άλλοτε επιτυχώς και άλλοτε όχι.[96] Αρκετοί από αυτούς το κατόρθωσαν παίρνοντας την ιταλική υπηκοότητα.[97] Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920 υπήρξαν αντιδράσεις για το ζήτημα αυτό, κυρίως από την πλευρά των Μικρασιατών προσφύγων, οι οποίοι ήταν και οι άμεσα θιγόμενοι.[98]

Οι κυριότεροι τόποι εγκατάστασης των Μουσουλμάνων της Κρήτης στην Τουρκία ήταν το Αϊβαλί, ο Τσεσμές, το Αδραμύττιο, τα Βουρλά, η Φώκαια και τα Καράμπουρνα.[99]

Η παράλληλη αντιπαράθεση για την ιδιοποίηση της γης

Πέρα όμως από τις εξεγέρσεις των Χριστιανών με τις δημογραφικές και οικονομικές επιπτώσεις που αυτές είχαν, την πολιτική αντιπαράθεση, την ύπαρξη δύο διαφορετικών εθνικών κέντρων αναφοράς (Αθήνα και Κωνσταντινούπολη), την αλλαγή του καθεστώτος το 1898 και το 1913, συντελέστηκαν από το 1830 έως και τη δεκαετία του 1920 διαδικασίες λιγότερο φανερές, οι οποίες επηρεάστηκαν από τα γεγονότα αυτά και παράλληλα επηρέασαν με τη σειρά τους τις εξελίξεις στην Κρήτη.

Η κατάσταση των Χριστιανών άρχισε να αλλάζει από το 1830. Οι σημαντικές απώλειες των Μουσουλμάνων κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, τόσο στις μάχες όσο και από την πανώλη, οι καταστροφές που υπέστησαν οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες στην ύπαιθρο και η ισονομία που εφάρμοσαν οι αιγυπτιακές αρχές ενίσχυσαν το χριστιανικό στοιχείο. Πολλοί Μουσουλμάνοι, βλέποντας ότι η θέση τους έχει αποδυναμωθεί, εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και είτε εγκαθίσταντο στις τειχισμένες πόλεις και σε χωριά ή μετόχια που

96. Βλ. τοπικό τύπο των κρητικών πόλεων και Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη, ό.π., σ. 149.

97. Οι περισσότεροι «ιταλοποιηθέντες» είχαν αποκτήσει την ιταλική υπηκοότητα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου πολέμου με αφορμή τη διεξαγωγή εμπορίου στην Τριπολίτιδα. Εφημ. *Παρατηρητής*, 12 Ιανουαρίου 1928. Το μέλος της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Αλέξ. Πάλλης ανέφερε ότι από τους 23.500 Μουσουλμάνους αναχώρησαν οι 23.021, ενώ οι υπόλοιποι εξαιρέθηκαν ως μη Έλληνες υπήκοοι. «Les effets de la guerre sur la population de la Grèce». Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αρχείο Πάλλη, φάκ. Β', έγγρ. 76.

98. Βλ. π.χ. το συλλαλητήριο «προσφύγων και λαού Ρεθύμνου» στις 5.4.1925 ως αντίδραση στην αναγνώριση ως Ιταλού υπηκόου του Βαβή Αλή Σελιανάκη που διέθετε μεγάλη περιουσία στο Ρέθυμνο και τη Θεσσαλονίκη. Εφημ. *Κρητική Επιθεώρησις* (Ρεθύμνου), 12 Απριλίου 1925.

99. Για την αναχώρηση και την εγκατάσταση των Μουσουλμάνων της Κρήτης στην Τουρκία βλ. Ν. Ανδριώτης - Τ. Izbek, «"μηδέ Τούρκοι Τούρκοι μηδέ Έλληνες Έλληνες υπήκοοι είμαστε". Οι Μουσουλμάνοι της Κρήτης 1898-1930. Από την Κρήτη στην Τουρκία», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού συνεδρίου* (υπό έκδοση).

βρίσκονταν κοντά σε αυτές είτε αποδημούσαν σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, σημειώνεται σταδιακά μία αλλαγή στην ιδιοκτησία της γης. Πολλοί από τους Μουσουλμάνους οι οποίοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο είχαν προηγουμένως πουλήσει τα ακίνητα αγαθά τους στους πρόθυμους να τα αγοράσουν, ακόμη και δανειζόμενοι με υψηλό τόκο, Χριστιανούς. Στην αρχή οι ιδιοκτησίες που άλλαξαν χέρια με αυτό τον τρόπο βρίσκονταν συνήθως σε περιοχές μακριά από τα αστικά κέντρα. Η διαδικασία αυτή εντάθηκε μετά την εφαρμογή του Χάττι Χουμαγιούν το 1856 και χαρακτηρίστηκε από τον G. Perrot ως μία κλιμακωτή ειρηνική επανάσταση.[100] Η κατάσταση ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης στην Κρήτη άλλαξε σε τέτοιο βαθμό,[101] ώστε να θεωρείται ότι στα μέσα του 19ου αι. οι Χριστιανοί (μαζί με τα μοναστήρια) κατείχαν τα 3/4 της γης.[102] Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι υπήρχε οργανωμένο σχέδιο από κάποιους νέους μορφωμένους Χριστιανούς «να εξαγορασθώσι μικρόν κατά μικρόν τα αγροτικά κτήματα των Μουσουλμάνων» με χρήματα από τη μοναστηριακή περιουσία και τις Ορφανικές Τράπεζες,[103] τα οποία διαχειρίζονταν οι δημογεροντίες, ως αντίδραση σε σχέδιο των οθωμανικών Αρχών για ενίσχυση του μουσουλμανικού στοιχείου της Κρήτης με εποικισμούς Βεγγαζίων και Κούρδων.[104]

Κατά την τελευταία δεκαετία πριν από την αποχώρηση του τουρκικού στρατού (1889-1898) η προσπάθεια ιδιοποίησης της γης από τους Χριστιανούς εντάθηκε. Την ίδια αυτή δεκαετία το μεγαλύτερο μέρος των Μουσουλμάνων της υπαίθρου εγκατέλειψαν τις εστίες τους και τμήμα της περιουσίας τους περιήλθε στους Χριστιανούς, είτε με αγορά είτε με καταπάτηση. Από τα τέλη

---

100. G. Perrot, *ό.π.*, σ. 255.

101. R. Pashley, *ό.π.*, σ. 202-203. F. Bourquelot, *Huit jours dans l'ile de Candie en 1861. Moeurs et paysages*, Παρίσι 1863, σ. 49-53. G. Perrot, *ό.π.*, σ. 225-231 και 254-256. Ch. Laroche, *La Crète ancienne et moderne*, Παρίσι χ.χ., σ. 294-295. L. Lacroix, *Iles de la Grèce*, Παρίσι 1853, σ. 588. V. Raulin, *Description physique de l'ile de Crète*, τ. 1, Παρίσι 1869, σ. 231. A. Bickford-Smith, *ό.π.*, σ. 100-101. Βλ. και E. Kolodny, «La Crète: Mutations et évolution d'une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon* 43 (1968) 250. Ζ.- Ι. Ράσεντ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν (1830-1840)*, μτφρ. Ευ. Μιχαηλίδης, Ηράκλειο 1978, σ. 34-35. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 56-57. Μ. Πεπονάκης, *Εξισλαμισμοί*, ό.π., σ. 89-90, 100 και 129-131.

102. [Vély pacha], *La vérité sur les événements de Candie*, Παρίσι 1858, σ. 13.

103. Οι Ορφανικές Τράπεζες ιδρύθηκαν το 1858, αποτελούσαν μια μορφή πιστωτικού οργανισμού και για τους Χριστιανούς και για τους Μουσουλμάνους, εποπτεύονταν από τις δημογεροντίες και είχαν σκοπό τη διάσωση της περιουσίας των ανήλικων ορφανών και τη διαχείρισή της μέχρι την ενηλικίωσή τους. Αρχικά ήταν τρεις και από το 1868, οπόταν, σύμφωνα με τον Οργανικό Νόμο, η Κρήτη διαιρέθηκε σε πέντε διοικήσεις, έγιναν πέντε, μία σε κάθε έδρα νομού. Βλ. Κ. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου, *ό.π.*, σ. 84.

104. Β. Ψιλάκης, *ό.π.*, σ. 1212-1214.

του 1898 έως και το 1901 οι συμβολαιογραφικές πράξεις στην πόλη του Ηρακλείου πολλαπλασιάστηκαν σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια. Πολλές από αυτές τις πράξεις αφορούσαν συναλλαγές μεταξύ Μουσουλμάνων και Χριστιανών με κύριο αντικείμενο αγοραπωλησίες ακινήτων, αστικών και αγροτικών. Οι αγοραστές ήταν ως επί το πλείστον Χριστιανοί γεωργοί, μικρομεσαίοι ιδιοκτήτες. Επίσης μεγάλες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες αγοράστηκαν από Χριστιανούς μεγαλοκτηματίες, εμπόρους, ελεύθερους επαγγελματίες και ιερωμένους, οι οποίοι δεν προέρχονταν μόνο από την Κρήτη.[105] Ακόμη και περιορισμένα κεφάλαια έδιναν τη δυνατότητα σε ένα Χριστιανό μικροϊδιοκτήτη να μεγαλώσει την περιουσία του, καθώς το τίμημα των ακινήτων προσδιοριζόταν από τη ρευστότητα της μεταβατικής αυτής εποχής.[106] Αρκετοί ήταν οι Μουσουλμάνοι οι οποίοι, φοβούμενοι για τη ζωή τους, πουλούσαν «όσο-όσο», προκειμένου να διασφαλίσουν έστω και ένα μικρό κεφάλαιο, το οποίο θα τους βοηθούσε να συνεχίσουν τη ζωή τους εκτός Κρήτης.[107] Άλλοι Χριστιανοί, «μη

105. Ε. Δρακάκης, «Τουρκοκρήτες και Χριστιανοί: οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)», Πρακτικά του συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ. 147-158.

106. «Υπάρχουσι πλείστοι οίτινες επιθυμούσι τον διά βίας εκπατρισμόν των Οθωμανών διά να αγοράσωσιν αντί ευτελούς τιμής τας περιουσίας των. Η επιθυμία δ' αύτη δεν τοις εγεννήθη τώρα μόνον, αλλά από πολλών ετών και δη μετά την κάθοδον της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου οπότε φεύγοντες πλείστοι Οθωμανοί εγκατέλειπον τας περιουσίας των, τας οποίας και επώλησαν αντί ευτελεστάτης τιμής». Ο διοικητής της Μοιραρχίας Ηρακλείου Ν. Νικηφοράκης προς τον Αρχηγό της Χωροφυλακής στα Χανιά, Ηράκλειο 1 Φεβρουαρίου 1913. Αρχείο Στεφάνου Δραγούμη, ό.π., έγγρ. 108α.

107. Τα απομνημονεύματα του Μανόλη Μπαντουβά είναι αποκαλυπτικά ως προς τη διαδικασία ιδιοποίησης της γης που ανήκε σε Μουσουλμάνους της Μεσαράς την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Με αφορμή τη δράση της μουσουλμανικής ομάδας «Ζουρίδες», η οποία προσπαθούσε να προστατεύσει ή και να ξαναπάρει με τη βία τις μουσουλμανικές περιουσίες που είχαν «απαλλοτριωθεί» από Χριστιανούς, σχηματίστηκε στο Ηράκλειο η ομάδα «Εφτάρι» από εμπόρους της πόλης με σκοπό την εξόντωση των Μουσουλμάνων και την ιδιοποίηση της περιουσίας τους. Οι άνδρες που εκτελούσαν τις εντολές της «επλερώνουντανε σε κάθε Τούρκο που θα σκοτώνανε ο καθ' ένας τος από δέκα λοΐγγια». Αργότερα ο Μπαντουβάς ανέλαβε αρχηγός στο «Εφτάρι»: «Η επιτροπή με εξουσιοδότησε [...] κατά τη (γ)κρίση μου να σκοτώνω Τούρκους, ούτως ώστε να υποχρεώνονται, όπου ήτονε προπαντός λίγοι Τούρκοι, ν' αφίνουνε τσι περιουσίες τος και να τσι πουλάνε. Εσκοτώσαμε πάρα πολλούς Τούρκους μέρα, οι οποίοι ίσως και να μην ήτον σημαντικοί παράγοντες. Αυτό γινόντανε διά να τρομοκρατούνται οι Τούρκοι να πουλούνε τσι περιουσίες τους, όπως και τσι πουλήσανε και τσι πήρανε χριστιανοί, οι περισσότεροι». Με αυτό τον τρόπο «ο αγώνας αυτός εναντίο τω (ν)Τουρκώ εκαρποφόρησε. Ενίσχυσε το ηθικό τω Ρωμιώ και πολλοί Κρητικοί αποκατασταθήκανε και κατά ένα (ν)τρόπο μπορεί να πει κανείς ότι επλουτίσανε». Και παρακάτω: «επαίρναμε τα κοπάδια τω (ν)Τουρκώ διά της βίας» με «εγκληματίες απού τη φυλακή, οι οποίοι είχαν εγκληματίσει στσι Τούρκους και δικαστήκανε και εβγαίναν απού τη φυλακή [...] Κι έτσι αποφασίσανε όλοι οι Τούρκοι, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί μες στο

έχοντες» χρήματα, εκμεταλλευόμενοι όμως τη δύναμη την οποία τους έδιναν τα όπλα και η εμπλοκή τους στην εξέγερση κατά της οθωμανικής κυριαρχίας, έγιναν κύριοι μουσουλμανικών περιουσιών με καταπάτηση.[108] Οι συστηματικές καταστροφές των μουσουλμανικών ακινήτων μάλλον συνδέονται με αυτή τη διαδικασία.[109]

Δεν ήταν άσχετη με τα «κενά» που άφησε η φυγή των Μουσουλμάνων και με την ιδιοποίηση μουσουλμανικής γης η μεγάλη κινητικότητα των Χριστιανών που παρατηρήθηκε την ίδια περίοδο, τα τελευταία χρόνια του 19ου και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. Ιδιαίτερα αυτό συνέβη στην περιφέρεια του Ηρακλείου, όπου βρίσκονταν οι περισσότεροι εγκαταλειμμένοι μουσουλμανικοί οικισμοί. Κάτοικοι του οροπεδίου Λασιθίου και της Κριτσάς, της ορεινής Σητείας και άλλων επαρχιών της ανατολικής Κρήτης, κυρίως ακτήμονες γεωργοί και ποιμένες, όπως και ποιμένες από τα Ανώγεια και τα πιο μακρινά Σφακιά, μετακινήθηκαν προς την ύπαιθρο του νομού Ηρακλείου με κυριότερο χώρο υποδοχής τη Μεσαρά, η οποία μετά τις επαναστάσεις του 1866-69 και του 1889, αλλά κυρίως μετά το 1896, ήταν σε σημαντικό βαθμό έρημη περιοχή.[110] Κάτοικοι των Σφακίων εμπορεύονταν σε όλη την Κρήτη «προ πάντων την ανατολικήν [...] εξ ου ωφελούμενοι εξηκολούθησαν αγοράζοντες κτήματα και αποτελούντες ήδη συνοικισμούς τήδε κακείσε».[111] Ανάλογες κινήσεις έγιναν και από

Ηράκλειο, να πουλούνε τσι περουσίες τος στσι χρισιανούς για κομμάτι ψωμί». Α. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανόλης Μπαντουβάς ο αρχηγός της Εθνικής αντίστασης Κρήτης. Τα πολεμικά του απομνημονεύματα*, Αθήνα 1979, σ. 24, 27 και 29-30.

108. Τις περισσότερες φορές το καθεστώς τρομοκρατίας κατά των Μουσουλμάνων στην ύπαιθρο συνδεόταν με την προσπάθεια των Χριστιανών να ιδιοποιηθούν τις περιουσίες τους. Βλ. για παράδειγμα τη δολοφονία του Χουσεΐν Μπαμπαλάκη στις Κούρτες της επαρχίας Καινουργίου για την οποία οι ανακρίσεις της Χωροφυλακής έδειξαν ότι «τα ελατήρια τα ωθήσαντα τους κακούργους εις την εγκληματικήν ταύτην πράξιν είναι η διά παντός μέσου απομάκρυνσις των Οθωμανών, ίνα καρπούνται ανεξελέγκτως τας περιουσίας των οι Χριστιανοί» και ο νομάρχης Ηρακλείου παραδέχθηκε σε τηλεγράφημά του προς τον Σύμβουλο των Εξωτερικών ότι ο φόνος έγινε για «να εξαναγκάσωσι Οθωμανούς εισέλθωσι πόλιν και διαρπάσωσι περιουσίας αυτών». Γ. Κοκκινάκης, «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις...», ό.π., σ. 37. Για ανάλογο επεισόδειο στην περιφέρεια του Ρεθύμνου, βλ. στο ίδιο, σ. 38.

109. «Η κατεστραμμένη γη είναι σαφώς πιο ανοικτή στην καταπάτηση από τους μη έχοντες και λιγότερο επιθυμητή από τους έχοντες». Γ. Μαργαρίτης, «Η Κρήτη στα 1896-1898: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», Πρακτικά του συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, Ηράκλειο 2001, σ. 108.

110. Βλ. και Ν. Κοντοσόπουλος, «Παρατηρήσεις επί των κρητικών επωνύμων», *Πεπραγμένα Ζ'*, τ. 3/1, Ρέθυμνο 1995, σ. 142-143.

111. Β. Ψιλάκης, ό.π., σ. 781. Η μετανάστευση των Σφακιανών είχε ξεκινήσει μετά την επανάσταση του 1770. Βλ. Ph. de Bonneval - M. Dumas, *Αναγνώριση της νήσου Κρήτης. Μια ανέκδοτη μυστική έκθεση του 1783*, μτφρ.- επιμ. Γ. Νικολάου - Μ. Πεπονά-

τους Ανωγειανούς. Προς τα τέλη του 19ου αι. αυτοί εγκαταστάθηκαν περιστασιακά στη Μεσαρά[112] και στη συνέχεια τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αι. οι προσωρινές αυτές εγκαταστάσεις, αλλά και άλλες νέες, αποτέλεσαν τον οριστικό χώρο εγκατάστασης για αρκετές οικογένειες από τα Ανώγεια. Ισχυρή παρουσία Ανωγειανών υπάρχει μέχρι σήμερα στη Γέννα, το Μελιδοχώρι, το Μαδέ, το Κακό Χωριό (Μεταξοχώρι), το Χαράκι, τα Καστελλιανά και τα Φαβριανά Μονοφατσίου και στην Καρκαδιώτισσα και το Ρουκάνι Τεμένους. Όλοι αυτοί οι οικισμοί, με εξαίρεση τα Καστελλιανά και τα Φαβριανά, κατοικούνταν αποκλειστικά από Μουσουλμάνους το 1881 και αναφέρονται ως κατεστραμμένοι το 1896.

Η απουσία σχετικών πηγών δεν μας επιτρέπει να γνωρίζουμε την έκταση, την αφετηρία και τον ακριβή χρόνο των μετακινήσεων αυτών. Μία μονογραφία όμως για την περιοχή του χωριού Πάρτιρα είναι σε θέση να μας δώσει μία ενδεικτική εικόνα για την κινητικότητα προς τρία χωριά της επαρχίας Μονοφατσίου, τα Πάρτιρα, την Τουρλωτή και τη Βιτσιλιά.[113] Και οι τρεις αυτοί οικισμοί, που κατοικούνταν κυρίως από Μουσουλμάνους το 1881 και αναφέρονται ως κατεστραμμένοι το 1896, εποικίστηκαν από Χριστιανούς άλλων περιοχών.[114] Επίσης μία πρόσφατη εργασία των μαθητών του Γυμνασίου Τεφελίου Ηρακλείου με στοιχεία που αντλήθηκαν από το δημοτολόγιο του χωριού Χαράκι απεικονίζει εύγλωττα τον εποικισμό του πρώην μουσουλμανικού αυτού οικισμού με αγρότες και ποιμένες που προέρχονταν από άλλα χωριά της Μεσαράς και τα Ανώγεια.[115]

Η παρουσία των Χριστιανών έγινε εμφανής στους περισσότερους οικισμούς, των οποίων οι κάτοικοι ήταν αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος Μουσουλμάνοι το 1881. Από τους 165 οικισμούς αυτής της κατηγορίας

κης, Ρέθυμνο 2000, σ. 166 και 220. Σφακιανοί ήταν εγκατεστημένοι ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα στους Αγίους Δέκα της επαρχίας Καινουργίου. T. Spratt, *ό.π.*, τ. 2, σ. 38 και V. Bérard, *ό.π.*, σ. 280-282. Σφακιανοί ήταν επίσης οι πρώτοι οικιστές της νεόδμητης πόλης του Αγίου Νικολάου κατά τη δεκαετία του 1860. Σ. Φιοράκης, «Το φρούριον Μιραμπέλλου και ο Άγιος Νικόλαος», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 2 (1938) 108.

112. Η αγροικία Ζάμπρες Μονοφατσίου αναφέρεται ως «χειμερινόν ενδιαίτημα των εκ του χωρίου Ανώγεια ποιμένων». Ν. Καλομενόπουλος, *Κρητικά. Ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, Αθήνα 1894, σ. 170.

113. Ι. Φαρσαράκης, *Τα Πάρτιρα Ηρακλείου μέσα στην Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1985.

114. Έφθασαν εδώ από το 1898 έως το 1919 —οι περισσότερες κατά τα έτη 1898-1900— 17 οικογένειες από την επαρχία Λασιθίου (οροπέδιο), 7 από την επαρχία Πεδιάδας, 3 από την επαρχία Ιεράπετρας και από 1 από τις επαρχίες Βιάννου και Μεραμπέλου.

115. *Η πληθυσμιακή σύνθεση του Τεφελίου και Χαρακίου και τα πολιτισμικά της δεδομένα*, Τεφέλι 2003 (δακτυλόγραφη εργασία).

που υπήρχαν στην ανατολική Κρήτη, στους μισούς (81 ή 49,1%) οι κάτοικοι ήταν το 1900 αποκλειστικά ή κατά το μεγαλύτερο μέρος Χριστιανοί.[116]

Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε και μετά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, παρά τις διαδοχικές απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών στις Νέες Χώρες[117] και την ανανέωση της απαγόρευσης κάθε δικαιοπραξίας «εν ζωή» η οποία αφορούσε μεταβίβαση από Μουσουλμάνους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.[118] Οι συχνές αλλαγές των σχετικών διατάξεων επέτρεψαν τη νομιμοποίηση ιδιοκτησιών που είχαν προέλθει από καταπάτηση ή συμβόλαια χωρίς νομική κάλυψη.[119] Παρ' όλα αυτά υπήρχαν ακόμη ακίνητα τα οποία μετά την αναχώρηση των Μουσουλμάνων περιήλθαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου και επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για την εγκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων. Από αυτά όμως πολλά είχαν ήδη καταπατηθεί.

Το Νοέμβριο του 1936, όταν τη σκυτάλη της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων είχε πάρει το Υπουργείο Γεωργίας από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, σε σημειώματά του προς το Γενικό Γραμματέα επί των οριστικών διανομών Κρήτης ο Διευθυντής της Τοπογραφικής Υπηρεσίας αναφέρεται στα «μέγιστα εμπόδια, λόγω των αυθαιρεσιών, αίτινες έλαβον και λαμβάνουν χώραν εις Κρήτην», τα οποία συνάντησαν τα τοπογραφικά συνεργεία για τη μέτρηση των εκτάσεων, οι οποίες είχαν παραχωρηθεί στους πρόσφυγες. Στο πρώτο σημείωμά του επισημαίνει ότι «επιτήδειοι και ξένοι προς την αγροτικήν αποκατάστασιν διά μυρίων τρόπων αποξενούσι τους πραγματικούς κληρούχους των κλήρων αυτών και υποκαθίστανται εις τα δικαιώματα των και παρεμβάλλουσι σοβαρωτάτας δυσχερείας εις το έργον των εκδικάσεων και οριστικών Διανομών»,[120] ενώ σε ένα δεύτερο σημείωμά του συμπληρώνει

116. Σε 22 οικισμούς οι κάτοικοι ήταν αποκλειστικά Χριστιανοί και σε 59 κατά το μεγαλύτερο μέρος.

117. Η σχετική νομοθεσία συχνά άλλαζε και εκδίδονταν διατάγματα για άρση των απαγορεύσεων κατά τόπους. Για το ζήτημα αυτό βλ. Χ. Κόσσυβας, *Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλαξίμων ακινήτων*, Αθήνα 1928.

118. Ν.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1922 *Ε.τ.Κ.*, τεύχ. Α', αρ. φύλ. 196 (10 Οκτωβρίου 1922) και η τροποποίησή του με το Ν.Δ. της 20 Δεκεμβρίου 1922. *Στο ίδιο*, αρ. φύλ. 282 (22 Δεκεμβρίου 1922).

119. Βλ. π.χ. την άρση της απαγόρευσης δικαιοπραξίας σε δύο περιπτώσεις στην Κρήτη. Β.Δ. της 26 Απριλίου 1923. *Ε.τ.Κ.*, τεύχ. Α', αρ. φύλ. 110 (30 Απριλίου 1923) και Β.Δ. της 20 Σεπτεμβρίου 1923. *Στο ίδιο*, αρ. φύλ. 276 (29 Σεπτεμβρίου 1923). Γενικότερα με το νόμο 4399 «Περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Ν. Χώραις» της 16 Ιουλίου 1929 επετράπη «εις τον προ της 1ης Αυγούστου 1922 κάτοχον γεωργόν αυτοκαλλιεργητήν δικαίωμα κυριότητος επί της υπ' αυτού κατεχομένης και καλλιεργουμένης εκτάσεως». *Ε.τ.Κ.*, τεύχ. Α', αρ. φύλ. 392 (1 Νοεμβρίου 1929).

120. «Σημείωμα διά τον κ. Γενικόν Γραμματέα Επί των οριστικών διανομών Κρήτης», Αθήνα 2 Νοεμβρίου 1936. ΓΑΚ, Υπουργείο Γεωργίας, φάκ. 61 κ.α.

ότι «αι αυθαιρεσίαι [...] ανέτρεψαν άρδην την έννοιαν της Αγροτικής Αποκαταστάσεως των εν Κρήτη προσφύγων και απαιτείται ειδική νομοθετική μέριμνα διά την προστασίαν των αποκατασταθέντων και της πραγματικής εννοίας της Αγροτικής Αποκαταστάσεως».[121] Μία μελέτη για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην Κρήτη ίσως μας έδειχνε ότι αρκετά μουσουλμανικά κτήματα, ακόμη και ανταλλάξιμα, τα οποία όφειλαν να έχουν δοθεί στους Μικρασιάτες πρόσφυγες δεν κατέληξαν ποτέ σε αυτούς. Αυτό υπήρξε το τέλος μιας διαδικασίας που ξεκίνησε κατά τη διάρκεια των τελευταίων εξεγέρσεων ενάντια στην οθωμανική κυριαρχία και συνεχίστηκε πάνω από τρεις δεκαετίες, κατά τη διάρκεια της οποίας σημειώθηκε σε μεγάλη έκταση μεταβίβαση της ακίνητης περιουσίας των Μουσουλμάνων προς Χριστιανούς, με νόμιμα ή μη μέσα.

Η σταδιακή αποδυνάμωση της θέσης των Μουσουλμάνων της Κρήτης που είχε ξεκινήσει μετά την επανάσταση του 1821-1830 και η παράλληλη ενδυνάμωση εκείνης των Χριστιανών είχε γίνει ολοφάνερη στην ύπαιθρο του νησιού ήδη από τα τελευταία έτη της οθωμανικής κυριαρχίας. Η ιδιαίτερα βίαιη αντιπαράθεση των δύο στοιχείων κατά τη διάρκεια των επαναστάσεων των Χριστιανών κατά της οθωμανικής κυριαρχίας προκάλεσε λίγες ανθρώπινες απώλειες, τουλάχιστον κατά το β' μισό του 19ου αι., και μεγάλες καταστροφές σε οικήματα και καλλιέργειες. Αποτέλεσμα ήταν η επικράτηση των Χριστιανών στην ύπαιθρο μετά την αναχώρηση των Μουσουλμάνων από τις εστίες τους, τις μετακινήσεις των Χριστιανών, καθώς και της ιδιοποίησης από αυτούς της μουσουλμανικής περιουσίας.

Η αναμέτρηση μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων στην Κρήτη, η οποία κορυφώθηκε τα τελευταία χρόνια του 19ου και τις αρχές του 20ού αι., δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με τον εθνικό φανατισμό και την επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα της χριστιανικής πλειοψηφίας. Η αγροτική κρίση, οι καταστροφές που προκάλεσαν οι διαδοχικές εξεγέρσεις κατά της οθωμανικής κυριαρχίας και η γενικότερη οικονομική καχεξία στην αυτόνομη Κρήτη δεν άφηναν περιθώρια συνδιαλλαγής και ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ των δύο κοινοτήτων. Οι καταχρεωμένοι Χριστιανοί αγρότες βρίσκονταν σε δύσκολη θέση.[122] Η απουσία ασφάλειας και το κλίμα αναρχίας που επικρατούσε στην κρητική ύπαιθρο ενθάρρυνε τις καταπατήσεις μουσουλμανικών ακινήτων ή την τρομοκράτηση των ιδιοκτητών με σκοπό τη μεταβίβαση των περιουσιών τους με

121. «Συμπληρωματικόν σημείωμα διά τον Γεν. Γραμματέα επί των εργασιών Κρήτης», Αθήνα 12 Νοεμβρίου 1936. Ό.π.

122. Βλ. και Γ. Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση...», ό.π., σ. 131-154. Του ίδιου, «Πολιτικές και κοινωνικές όψεις...», ό.π., σ. 38-39.

χαμηλό τίμημα. Αρκετοί που δεν κατόρθωσαν να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση, Χριστιανοί κυρίως της δυτικής Κρήτης όπου οι μουσουλμανικές ιδιοκτησίες ήταν λιγότερες σε σχέση με την ανατολική, αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν στο εξωτερικό, με κύριο προορισμό τη βόρεια Αμερική.[123]

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συνολικός πληθυσμός Κρήτης

Έτος	*Σύνολο*	*Μουσουλμάνοι*	%
1881	279.165	73.234	26,2
1900	303.543	33.496	11
1911	336.151	27.852	8,3
1920	346.584	22.999	6,6

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Αστικός πληθυσμός Κρήτης

Έτος	*Σύνολο*	*Μουσουλμάνοι*	%
1881	43.843	30.757	70,1
1900	52.790	26.505	50,2
1911	58.670	21.407	36,5
1920	66.647	16.096	24,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αγροτικός πληθυσμός Κρήτης

Έτος	*Σύνολο*	*Μουσουλμάνοι*	%
1881	235.322	42.477	18
1900	250.753	6.991	2,8
1911	277.481	6.445	2,3
1920	279.937	6.903	2,5

123. Την περίοδο 1900-1909 αναχώρησαν 3.640 άνδρες και 32 γυναίκες για την Αμερική προερχόμενοι στην πλειονότητά τους από τη δυτική Κρήτη και ιδίως από το νομό Σφακίων. Κρητική Πολιτεία, Ανωτέρα Διεύθυνσις Οικονομικών. Γραφείο Στατιστικής, *Στατιστική της μεταναστευτικής κινήσεως της νήσου Κρήτης των ετών 1900-1909*, ό.π. Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο «Η μετανάστευσις», όπου αναφέρεται ότι «το ακατάσχετον ρεύμα των αθρόων εκ Κρήτης μεταναστεύσεων, ήρχισεν ήδη να προκαλή την προσοχήν και του ευρωπαϊκού τύπου». *Νέα Εφημερίς*, 28 Ιουλίου 1912.

SUMMARY

Nikos Andriotis, *Christians and Muslims in Crete 1821-1924. A Century of Continuous Confrontation in and out of the Battlefield*

This article refers to the strained relations between Christians and Muslims of Crete during the last century of their cohabitation in the island. First, it deals with the frequent upheavals of Christians against Ottoman sovereignty during the 19th century, with an emphasis to the consequences on the population breakdown and the dwelling network of Crete.

Among the Muslims who were living far away from the urban centers, a large number moved towards the cities of the island or in other areas of the Ottoman Empire. This phenomenon was an overwhelming characteristic of the last decade of the 19th century. During the same decade the decrease of the Muslim population was significant and the Muslim presence in the countryside was almost annihilated. At the same time Christians, arriving from neighboring or remote areas, colonized the abandoned Muslim dwellings.

The Muslims continued to live in a ambiance of insecurity until their mandatory flight in 1923-1924 during the period of the Autonomy (1898-1912) and by the annexation of Crete to Greece, in the exception of the period of time during which there was a relative calmness in the relations of the two communities.

The different national aspirations of Christians and Muslims cannot exclusively interpret the violent collision of the two communities. This confrontation is from the early times characterized by economical aspiration of the Christians, mainly through the attempt of acquiring ownership of Muslim estates by legal or illegal means. This occurred mostly in the area of Iraklio, where the changes regarding the acquisition of urban and agriculture real estates, through transactions or encroachment, largely took place.